К. Бегалин
(Астана, Республика Казахстан)

ИСТОРИЯ ОДНОЙ СЕНСАЦИИ, или СЛЕДЫ ТРОЯНСКОГО КОНЯ

Со школьной скамьи нам известно, что в XIII веке до н.э. произошло событие, ярко осветившее жизнь народов восточного берега Средиземного моря. Военная кампания греков-ахейцев вошла в историю под названием Троянской войны. С нее начинается летопись Европы, она стала первой военной акцией, подробно описанной античными авторами. Даже среди более поздних войн немногие были удостоены такого признания.

В двух поэмах – «Илиада» и «Одиссея» – повествуется о походе ахейцев и возвращение их на родину. В одной из них – двадцать четыре главы, 15 693 стихотворных строки, в другой – двадцать четыре главы, 12 110 строк. О том же сообщают еще шесть произведений, дошедших в сокращенном переложении («Киприи» – одиннадцать глав; «Эфиопида» – пять; «Малая Илиада» – четыре; «Гибель Илиона» – две; «Возвращение» – пять; «Телегония» – две).

Благодаря этим письменным источникам и многочисленным комментариям к ним, сегодня о Троянской войне мы знаем почти все: полный состав обеих коалиций, имена всех вождей, количество кораблей в целом и каждого союзного государства в отдельности, списки погибших и плененных, маршруты военной кампании, ход боев и т.д. Неизвестно только одно – и самое главное: была ли эта война на самом деле?

История одной сенсации

В XIX веке ученые Г. Шлиман и К. Блеген обнаружили на холме Гиссарлык в Турции пепелище древнего города, погибшего от разгрома и пожара после осады. Слой был датирован концом XIII века до н.э. То есть тем временем, к которому относили Троянскую войну античные авторы.

Сенсация грянула вскоре, благодаря чему развалины поспешно назвали погибшей Троей. Заманчивая идея увлекла многих ученых, в том числе авторитетных, которые удачно использовали античных авторов, написали огромное число трудов, успев получить за это научные степени и звания.

Первые сотрясения в научном мире раздались в 1963-1964 годах. Известный английский историк М. Финли выступил сначала в журнале «Лиснер», затем в «Джорнел ов Хелленик Стадиз». Он подверг сомнению историчность Троянской войны. На Финли обрушились археолог К. Киски и филологи Дж. Керк и Д. Пейдж. В итоге научный мир не принял взглядов Финли, но тот продолжал выступать с крамольной идеей. В 1968 году он опубликовал статью «Утеряна: Троянская война».

Одновременно с Финли сходные взгляды высказал в 1964 году археолог Р. Гахман. «Историчность Троянской войны никогда не была доказана», – заявил он. В 1974 году в четырнадцатом из дополнительных томов к Энциклопедии классических древностей Паули-Виссова появилась следующая формулировка о походе микенских греков на Трою: «Это чистейшая гипотеза, которая покоится на сказании о войне против Трои, без реального обоснования».

В 1979 году, подводя итоги столетию, прошедшему со времени раскопок Шлимана в Гиссарлыке, Финли заявил: «Мы предлагаем вычеркнуть Гомерову Троянскую войну из истории греческого бронзового века».

В 1983 году вышла статья археолога Ю. Кобе в журнале «Антике Вельт» (ФРГ – Швейцария) под названием «Была ли Троянская война?». Немецкий историк Э. Роде доказал, что дату Троянской войны древние авторы не знали точно. Они вычисляли ее по догадкам, согласно которым происходила она в промежутке между XIV и XII веками до новой эры.

Среди советских исследователей эта тема стала обсуждаться лишь во времена перестройки. Статья известного историка и археолога Л. Клейна в третьем номере журнала «Знание – сила» за 1986 год называется «Скептический комментарий к началу европейской истории». Правда, годом раньше в том же журнале Л. Клейн поставил жирную точку своей статьёй «Найдена ли Троя?». Он доказал, что исследованные Г. Шлиманом и К. Блегеном развалины на холме Гиссарлык датируются XI веком до н.э. и нет уверенности, что ими была открыта именно Троя. Греки-ахейцы просто не могли стать виновниками обнаруженных развалин. Дело в том, что к XI веку до н.э. о могуществе Микен и Кносса остались только воспоминания. Словом, сомнения по поводу историчности Троянской войны существуют. Хотя свидетельства и факты убедительно доказывают, что некие катаклизмы в этой части света происходили.

И все-таки Троя…

Древний город, обнаруженный на холме Гиссарлык, разрушен не греками-ахейцами. К этому событию в XI веке до н.э., скорее всего, приложил руку другой народ. Это могли быть фракийцы. О государстве Фракия многие припомнят, что она дала миру легендарного Орфея и знаменитого Спартака, о котором Плутарх повествует: «фракиец из племени номадикон», то есть, кочевников. В этой строке ученые разглядели описку и не удержались внести поправку: «из племени медикон» – «медов, которые обитали в долине реки Струмы»[1], – считают они. Плутарх не был застрахован от ошибок, но не в этом случае. Фракия располагалась в юго-западной части Великой степи. В своем рассказе о ней Геродот сообщает: «Мать стад руноносных». Эта строка, по-моему, четко характеризует фракийцев как скотоводов.

Доподлинно неизвестно, каким образом Фракия получила свое название, на этот счет даже не существует приемлемых гипотез. О происхождении этноса и культуры фракийцев в науке высказываются противоречивые версии и догадки, но единого мнения не существует. Анализируя разнородную информацию, уверенно пока можно говорить о действительном существовании степного народа, о котором нет ясных свидетельств, и в описании которого гипотеза является единственным средством. В болгарском языке сохранилось слово «пірак» в значении «соединение». Более точный смысл сохранился в кипчакской форме «бірак» – «союз, единство» (от числительного «бір» – один). Кстати, в русском языке слово «брак» тоже означает «союз, сочетание»[2]. Очевидно, в названии «Фракия» нашло отражение понятие «союзники». Принимая во внимание эту версию, можно ответить на вопрос о загадочных «союзниках хеттов» в их войне с египтянами. Ведь именно на территории, которая была известна как государство Фракия, хетты содержали свои колесницы, и пасли лошадей, именуя своих соседей «союзниками». Наверняка это было истинное название кочевого общества, но сохранившееся в переводе.

Действительно, государство Фракия представляло собой крупную конфедерацию племен, объединенных Союзом, что, очевидно, и нашло отражение в их самоназвании. Геродот сообщает о фракийцах, что это был народ «после индийцев самый многочисленный на земле». Известно, что фракийцы проникли в Малую Азию с территории Балкан и образовали Фригийское царство. Потом их вытеснили киммерийцы, которых в свою очередь сменили греки и создали Византийскую империю. Правда, эти завоеватели прославились под именем эллинов, а не ахейцев. Кстати, только с византийского времени война стала называться Троянской. Древние авторы именовали ее Илионской. Например, в «Илиаде» город называют сто шесть раз Илионом, и только пятьдесят – Троей. В «Одиссее», которую считают более поздней поэмой, и у поэта Квинта Смирненского (IV век до н.э.) соотношение уже обратное: город именуется почти в два раза чаще Троей, чем Илионом. У Коллуфа (V – VI века) – уже в четыре с половиной раза чаще, у византийца Цецеса тридцать восемь раз Троя и всего трижды – Илион. Как объяснить эту перемену? В научном мире ответы существуют, но существуют они на уровне версий. Добавим к ним еще одну. Реальная Троя, которую завоевали греки-ахейцы, еще не найдена. Она должна находиться южнее тех мест, куда ее относят современные ученые. Возможно, Троя располагалась рядом или в самом государстве Кария, которое в XIII веке до н.э. было захвачено полководцем

Ионом. Такое объяснение, кажется, не противоречит известным свидетельствам и фактам, хотя некоторые ученые считают, что обнаруженный на холме Гиссарлык город мог одновременно носить два разных названия. Сами жители именовали его Троей, а эллины – Илионом.

Больше того, выходит, ни того, ни другого города ахейцы не разрушали. По ходу выясняется, что об этой войне сами греки узнали лишь в VIII веке до н.э. Первым сообщил им об этом легендарный Гомер, который считается автором наиболее известных поэм «Илиады» и «Одиссеи». Предполагается, что древнегреческий поэт жил в VIII веке до н.э. в Малой Азии, но в тексте существуют вклады VII века до н.э.

На самом деле Гомер – это собирательный образ слепых певцов-сказителей, которые в большом количестве бродили по городам и селениям Малой Азии после войны скифов с киммерийцами. «Всех своих рабов скифы ослепляют»[3], – свидетельствует по этому поводу Геродот.

Древним летописцам киммерийцы были известны под именем народа Гомери. В VIII веке до н.э. их вытеснило из причерноморских степей кочевое племя иш-огуз и заняло господствующее положение в степях Восточной Европы. Не все киммерийцы покинули родину, большая их часть слилась с завоевателями, вместе они образовали новый народ – Скифы.

Сказка – ложь?

Материалы фольклора мира степных номадов могли бы помочь установить источник, питавший воображение авторов «Одиссеи» и «Илиады», а также определить время создания древнегреческих эпосов.

Любопытно, что в тюркском фольклоре зарегистрировано 38 сюжетных линий, абсолютно схожих с сюжетом «Одиссеи». 25 связаны с великанами и циклопами в жанрах сказки и героического эпоса, четыре сюжета фигурируют в монгольских мифах. Рассказы об ослеплении циклопа интересны не только необычайной близостью к легенде Гомера, но и многочисленностью версий. У народов Евразии замечено около 20 вариантов этого сюжета. Десять из них записаны у народов Кавказа. У тюркоязычных кочевников, создавших два жанра сказаний – эпос и богатырскую сказку, данный сюжет сохранился в более оригинальной и архаичной форме. Существуют и другие факты, свидетельствующие о давних связях жителей восточного берега Средиземного моря и народов Великой Степи.

Илион был одним из самых красивых городов своего времени. Над окружающей равниной высились величественные – несколькими уступами – стены почти пятиметровой толщины, из мощных каменных блоков. Считается, что это зрелище так поразило воображение греков, что те приписали строительство даже не циклопам, как часто бывало, а двум богам Посейдону и Аполлону (в «Илиаде»). Случайно ли названы именно эти боги?

Может, тем самым мифотворцы пытались объяснить, что город основан двумя народами, которые почитали разных богов? Посейдон – покровитель моря. Его культ, очевидно, зародился на берегах Средиземного моря. А вот Аполлона греки узнали благодаря таинственному степному народу гипербореям, которые обитали на восточной окраине Великой Степи, о чем свидетельствует Геродот, а также ряд других авторов античной поры. И, между прочим, «отец истории» сообщает очень интересные факты. Заранее прошу прощение за величину цитаты, но она стоит того, чтобы привести ее здесь целиком: «*Гораздо больше о гипербореях рассказывают делосцы. По их словам, гипербореи присылают скифам жертвенные дары, завернутые в пшеничную солому. От скифов дары принимают ближайшие соседи, и каждый народ всегда передает их все дальше и дальше вплоть до Адриатического моря на крайнем западе. Оттуда дары отправляют на юг: сначала они попадают к додонским эллинам, а дальше их везут к Малийскому заливу и переправляют на Еввею. Здесь их перевозят из одного города в другой вплоть до Кариста. Однако минуют Андрос, так как каристийцы перевозят святыню прямо на Тенос, а теносцы – на Делос.*

В первый раз, говорят делосцы, гипербореи прислали с дарами двух девушек, по имени Гипероха и Лаодика. Вместе с ними были отправлены провожатыми для безопасности девушек

пять гиперборейских горожан. Это те, кого теперь называют перфереями и весьма почитают на Делосе. Однако, когда посланцы не вернулись на родину, гипербореи испугались, что посланцев всякий раз может постигнуть несчастье и они не возвратятся домой. Поэтому они стали приносить священные дары, завернутые в пшеничную солому, на границу своих владений и передавать соседям, с просьбой отослать их другим народам. И вот таким образом, как передают, дары отправлялись и, наконец, прибывали на Делос. Мне самому известно, что и в других местах происходит нечто подобное со священными дарами. Так, фракийские и пеонийские женщины при жертвоприношениях Артемиде-Царице всегда приносят священные дары, завернутые в пшеничную солому.

И я точно знаю, что они так поступают. В честь этих гиперборейских девушек, скончавшихся на Делосе, девушки и юноши там стригут себе волосы. Так, девушки перед свадьбой отрезают локон волос, обвивают им веретено и затем возлагают на могилу гиперборианок (могила эта находится в святилище Артемиды при входе с левой стороны; у могилы стоит маслина). Юноши же наматывают свои волосы на зеленую ветку и также возлагают на могилу. Такие почести жители Делоса воздают этим гиперборейским девушкам.

По рассказам делосцев, еще раньше Лаодики и Гиперохи из страны гипербореев мимо тех же народов прибыли на Делос две молодые женщины – Арга и Опис. Они несли Илифии священные дары, обещанные за быстрые и легкие роды. Как передают, Арга и Опис прибыли из гиперборейской страны вместе с самими божествами (Аполлоном и Артемидой), и делосцы им тоже воздают почести. В их честь делоские женщины собирают дары. В гимне, сочиненном ликийцем Оленом, женщины призывают их поименно. От делосцев переняли этот обычай жители других островов и ионяне: они также поют гимн, призывая Опис и Аргу, и собирают им священные дары»[4].

Этот отрывок красноречиво свидетельствует о связях западных и восточных народов. Люди поддерживали дружеские отношения, поклонялись одним богам – Аполлону и Артемиде. Степняки присылали дары, наносили визиты.

Кстати, из древнегреческих мифов мы узнаем, что бог Аполлон весной и летом жил на острове Делос[5], а осень и зиму проводил в стране гипербореев. Свой путь он проделывал на колеснице, запряженной лебедями.

Словом, некий кочевой народ с незапамятных времен передвигался по Евразийскому континенту, преодолевая огромные расстояния. То есть существовали культурные контакты между жителями Средиземноморья и восточного степного народа гипербореев и зародились они, надо полагать, очень давно.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. *Крушинский А.* Поправка к Геродоту// Вокруг света. – 1987. – № 1.
2. *Сулейменов О.О.* АЗиЯ. – Алма-Ата, 1975. – С. 146.
3. Геродот. IV. 33-35.
4. Геродот IV. 2.
5. Составители Библии тоже уделили внимание неким островитянам. Правда, согласно Святому писанию, произошли они от третьего сына Яфета – Иавана. «Сыны Иавана: Елиса, Фарсис, Киттим и Доданим. От сих населились острова народов в землях их, каждый по языку своему, по племенам своим, в народах своих».

А. Нефедов
(Луганск)

ЗАГАДКИ «СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВОМ»

Прошло более двухсот лет с тех пор, как любитель древностей граф А. И. Мусин-Пушкин, согласно официальной версии, обнаружил в архивах ярославского Преображенского монастыря великую поэму «Слово о полку Игоревом». Вокруг этого произведения по сей день происходят горячие научные споры историков и языковедов. Одним из камней преткновения стал маршрут русских войск и место злосчастной битвы с половцами. Свой ответ на этот вопрос, отличный от всех прежних версий, нашел луганский историк и краевед Владимир Подов.

Судьба «Слова...» полна тайн. Перевод поэмы на современный русский язык до сих пор нельзя считать бесспорным. В оригинальном тексте немало темных мест. Очень усложнило процесс перевода то, что слова в рукописи были написаны без пробелов, сливаясь в единую цепочку. Некоторые исследователи подвергают сомнению упоминание в лирическом зачине «Слова...» певца Бояна, и трактуют это имя не как одно слово, а как сочетание двух «бо Ян». Но это только один из примеров.

Казахский писатель Олжас Сулейменов, анализируя оригинальный текст, обнаружил в нем массу слов и выражений тюркского происхождения, что позволяло предположить в авторе если не половца, то человека, хорошо владевшего как русским, так и половецким языком, и написавшего поэму на своеобразном суржике. Автору этой версии в свое время здорово досталось от советских историков. Тем не менее, это предположение не лишено некоторого основания. Жители русских городов, близких к границе с половецкой степью, постоянно контактируя с кочевниками, вероятно, были неплохо знакомы с их языком.

Язык половцев был вторым родным для самого новгород-северского князя Игоря Святославовича, чья мать была половчанкой. И этот факт касается многих русских князей того времени, да и не только их.

Большинство историков сходятся в том мнении, что автора поэмы установить невозможно, хотя и не теряют надежды. Луганский поэт и исследователь «Слова о полку Игоревом» Леонид Стрельник утверждает, что, скорее всего, автором был сын Игоря Владимир, а историк Шарлемань приписал авторство самому Игорю.

Писатель Николай Ночовный отдает лавры авторства некоему Иосифу Погожину и его племяннику Даниилу Холмогорову. Погожин якобы был близким другом новгород-северского князя. Учитывая то, что исследователь в качестве источника информации использовал сомнительную личность – медиума из Новоайдара Олега-Александра Звездова, это больше походит на анекдот, чем на серьезную заявку на громкое открытие. Впрочем, наиболее простую версию – автором «Слова...» является сам граф Мусин-Пушкин – мы отбрасываем как чересчур смелую.

Где течет Каяла?

Теперь обратимся к маршруту полков Игоря. На сегодняшний день существует более 15 его версий. Великий российский историк Николай Карамзин склонялся к мысли, что местом битвы русских полков с половцами был район правого берега Дона, а легендарная река Каяла – ни что иное, как современный Кагальник в Ростовской области. Другой историк того времени, Василий Татищев, предполагал, что сражение произошло на левом берегу Северского Донца в районе рек Жеребец и Красная. Профессор В. Афанасьев и ростовский краевед В. Стеллецкий отстаивали гипотезу, указывающую на место боя около рек Быстрая и Белая Калитва. Однако, ни одна из версий не имеет под собой основательных доказательств.

А теперь предоставим слово Владимиру Подову: «Основная ошибка многих исследователей состояла в том, что они неправильно определяли границы половецкой степи, места основных кочевок и местоположение тюркских городов, упоминавшихся в русских летописях, – Шарукана, Балина и Сугрова. Предполагалось, что это район современных Изюма и Чугуева в Харьковской области. Я не вижу логики в этих утверждениях. Указываемый район находился на самой границе с русскими княжествами и маловероятно, что здесь, в опасном для кочевников месте, они стали бы строить города.

Логичнее было бы предположить, что центры половецких ханств находились в глубине степи — значительно южнее Изюма. Кочевое хозяйство половцев не предполагало заготовку кормов для скота, который у них питался исключительно подножным кормом. Харьковская область по характеру своего климата не подходит на роль места для зимних кочевок, а вот теплые степи Приазовья будто для этого и предназначены. Кроме того, не следует забывать, что географические условия левого берега Северского Донца очень неудобны для кочевания. Слева Донец вбирает в себя множество притоков, которые служили серьезным препятствием для громоздких половецких веж-кибиток, впрочем, как и сам Донец.

Древнерусские источники определяют эту реку как границу половецкой степи. Основной район летних кочевок половцев — это правый берег, и находился он на линии, идущей от современного Донецка до места впадения Северского Донца в Дон. Зимой же кочевники отправлялись ближе к Азовскому морю. Все источники – «Слово...», Ипатьевская и Лаврентьевская летописи — говорят о том, что полки Игоря зашли далеко вглубь степных владений половцев. В поэме написано:

О, далеко залетел сокол,
избивая птиц, — к морю!

Именно в районе Азовского моря и следует искать истинное место битвы».

Анализируя данные об удачном походе русских на половцев в 1111 году, когда ими были взяты половецкие города, Владимир Подов пришел к выводу, что Шарукан, Сугров и Балин должны были находиться в верховьях рек Лугань и Белая. Этому есть косвенные подтверждения. На Белой сейчас стоит село Городище. Скорее всего, это далеко не случайный топоним, и тут свое слово должны сказать археологи. Плюс ко всему, в этом районе есть железорудные месторождения, где еще в XVIII веке были обнаружены древние плавильные горны половецких времен. Эти факты говорят о том, что основной центр донецкой группы половцев находился южнее, чем считалось ранее.

Ответ подсказала Сибирь

В 1995 г. в альманахе «Вопросы географии Сибири» вышла статья историка Галины Пелих, посвященная преданиям давнего сибирского рода Каяловых. Позже вышла в свет книга профессора Алексея Малолетко «Лукомория. Первая русская колония в Сибири». Результаты исследований томских ученых можно назвать по-настоящему сенсационными. Во-первых, сведения Каяловых говорят о том, что в XIII-XIV веках в донецких степях существовали отдельные русские поселения, хотя до сих пор считалось, что освоение этого края славянами началось значительно позже. Во-вторых, оказалось, что первые русские колонии в Сибири появились задолго до знаменитого похода Ермака Тимофеевича, завоевавшего Сибирское ханство во времена Ивана Грозного, а первыми поселенцами были выходцы с территории современного Донбасса, появившиеся здесь за два века до прихода казаков Ермака.

Все это стоит отдельного разговора, но нас интересует река Каяла, подозрительно созвучная фамилии старых сибиряков. Рассказы Каяловых, записанные Галиной Пелих, свидетельствуют о том, что река Каяла, на которой они жили до переселения в Сибирь, имела форму коромысла, то есть описывала дугу на местности. В переводе с тюркского «каяла» означает «скалистая». Таким образом, мы имеем в наличии, по крайней мере, два существенных географических признака.

Чтобы прояснить ситуацию, следует обратиться к другому топонимическому названию, упоминавшемуся в описаниях Игорева похода — реке Сюурлий, на которой состоялось первое столкновение русских с половецкими отрядами. Следовательно, место основной битвы должно находиться южнее этой реки, поскольку русские полки после боя стали преследовать кочевников, отступавших на юг. Слово «сюурлий» переводится как «источник воды» или «разлившаяся вода».

На современных картах найти что-либо подобное невозможно. И вот в московском центральном государственном архиве Владимиром Подовым была обнаружена географическая карта Бахмутского дистрикта (округа) времен Петра I. На ней нынешняя река Осиновая в Донецкой области обозначена как «Узи вода», что значит «разлившаяся вода».

А теперь обратим внимание на местность, находящуюся южнее летописного Сюурлия. Каяловы переселились в Сибирь с реки Самары, следуя путями торговцев пушниной. Но до того, как они нашли пристанище на этом притоке Днепра, их семейство владело землями, находящимися южнее на расстоянии однодневного конного перехода, что составляет 70-80 км. Если взглянуть на карту, то это будет район Приазовья. С Приазовской возвышенности в море около Мариуполя стекают три реки: Кальмиус, Калка и Кальчик.

Из этих трех рек вышеназванные географические признаки имеет Калка. На ней есть и скалистые берега, и на местности она описывает дугу, как указали сибиряки Каяловы. Интересно, что донецкую топонимику Каяловы перенесли вслед за собой в Сибирь. Приток Оби Пыжину они называли Каялой, а Чижалку нарекли рекой Тор. Река с таким названием есть в Донецкой области до сих пор.

Естественная западня

Известно, что практически у всех кочевников — не только у половцев — излюбленной тактикой боя было заманивание противника в глубину степи, ложное отступление и неожиданное нападение. Еще греки называли это «скифской войной». Благодаря такой тактике причерноморские скифы не дали завоевать себя персидскому царю Дарию. В сражении с войсками Игоря половцы избрали именно эту тактику, умело используя особенности местности. Впрочем, использовали не только они. На Калке-Каяле состоялось первое столкновение русских в союзе с половцами с монгольскими отрядами.

Арабский историк Ибн-Эль-Асир свидетельствует: «...у русских и кыпчаков появилось желание напасть на татар, полагая, что те отступили из-за страха перед ними и по бессилию сразиться с ними, и они стали усердно преследовать их. Татары не переставали отступать, а те гнались по следам 12 дней. Но потом татары обратились на русских и кыпчаков, которые заметили их только тогда, когда уже наткнулись на них». В этой же местности золотоордынский хан Токта разбил мятежного темника Ногая. Подобные совпадения, видимо, неслучайны и этому есть свое объяснение.

Сливаясь, Калка и Кальчик образуют на местности фигуру, напоминающую рогатину.

Если в это место попали полки Игоря, то получается, что русские войска с трех сторон оказались ограничены руслами рек, а с севера их в этой ловушке блокировали половецкие отряды, лишив всякой возможности для маневра, тогда как кочевники в этом отношении получали большой выигрыш. «Видевшие ратнии, устремишася на не и притиснуша их к воде», — говорится в Лаврентьевской летописи. Нужно также отметить, что русская конница того времени значительно проигрывала по мобильности половецкой. В русском войске ценились не быстрые и подвижные лошади, а мощные и тихоходные. Все это в совокупности привело к тому, что полки Игоря были разбиты, а сам он оказался в плену.

В ближайшее время луганский историк собирается посетить эти места. Для того, чтобы основательно подтвердить версию Владимира Подова, необходимо провести археологические изыскания в указанном районе. Вдруг земля еще хранит следы знаменитой битвы?

Ю. Забіяка
(Одеса)

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1658-1659 РР.

В українській історіографії увага дослідників фокусується здебільшого на політичних та геополітичних процесах, що протікали в Україні в період кінця 50-х початку 60-х років XVII ст. У цьому контексті необхідно відзначити праці В. Смолія та В. Степанкова, насамперед – «Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення», «Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблема формування, еволюції, реалізації» та «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)». Дослідження Т. Яковлевої «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни» присвячене висвітленню початкового етапу громадянської війни в Україні, з'ясуванню її глибинних соціально-економічних причин та особистих мотивів політичної діяльності тогочасних українських лідерів. В оцінках відліку початку Руїни авторка солідаризується з позицією М. Грушевського, котрий перші паростки громадянського протистояння в Україні вбачав уже в останні роки гетьманування

Б. Хмельницького. Праця В. Горобця «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665» охоплює значно більший проміжок часу, коли, на думку автора, змагання нової української еліти за легітимацію свого привілейованого становища повноправного політичного народу протікало головним чином під впливом дії російського та польського факторів і намаганні керівництва Гетьманату побудувати свою політику на використанні суперечностей між ними. У праці «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава» в центрі авторової уваги – причини й політико-правове наповнення цих стосунків, логіка міжнародних відносин у Східній Європі, соціально-політичні трансформації всередині Гетьманату.

Головною причиною зміни курсу Російської держави щодо України влітку 1657 р. було глибоке невдоволення московського уряду тим, що до цього часу не було встановлено реального контролю над територією Війська Запорозького, а українське керівництво послідовно ухилялося від виконання положень договору 1654 р. про обмеження міжнародних відносин гетьманського уряду та збирання податків у царську скарбницю. Суть нової політичної лінії царського уряду стосовно України полягала в недопущенні стабілізації державно-політичної системи України та укорінення незалежницьких традицій управління країною. Основним протиріччям, яке призвело до українсько-російської війни, на думку багатьох дослідників, було протиріччя між прагненням української правлячої еліти розбудувати національну державу та бажанням царського престолу бачити українські землі виключно невід'ємною складовою частиною Російської держави.

Перед Україною у цій ситуації стояли більш скромні завдання: відстояти своє право належати до європейського світу; не дати російському престолу розпочати процес інтеграції Війська Запорозького у систему Московського царства; відстояти право проводити самостійну, незалежну зовнішню і внутрішню політику; відстояти свої «вольності», тобто, право організовувати власні інституції на основі традиційних для України демократичних, республіканських цінностей. Ситуацію значно ускладнював і внутрішній конфлікт у Гетьманаті. Майнова диференціація суспільства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини, на шкоду іншим верствам населення, ігнорування соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва спричиняють загострення соціальних антагонізмів. На середину весни 1657р. вони переростають в антигетьманські виступи на Запоріжжі, а влітку поширюються і на гетьманське військо. А через критичний стан здоров'я Хмельницького посилюється боротьба всередині козацької еліти[1].

Антигетьманський заколот, який спалахнув на Запоріжжі, створив сприятливу ситуацію для продовження царським престолом боротьби за ліквідацію козацької держави. Критикуючи новозаведені в Україні порядки та відмовляючись погодитись на зміни в гетьманському уряді, зроблені без їх участі, запорожці не пропонували альтернатив. Фактично у цей час вони починають виступати деструктивною, руйнівною по відношенню до української державності силою. Смерть Богдана Хмельницького 27 липня 1657 р. у Москві сприйняли, як сигнал до початку рішучих дій по закріпленню своїх позицій в Україні. Розраховуючи активно втрутитись у вибори гетьмана та митрополита й нав'язати старшині свою волю в цьому питанні, царський престол уже в серпні 1657 р. послав в Україну двох послів – В.П. Кікіна та А.С. Матвеєва, а також кн. Г.Г. Ромодановського з військом. Вони мали забезпечити бажаний Росії сценарій виборів гетьмана та підготувати населення до введення воєвод. Москва робила все можливе, щоб використати паузу міжгетьманства й змусити український уряд приймати важливі політичні рішення лише під контролем її представників.

Державницьки налаштована частина старшини розуміла, що затягування періоду міжгетьманства сприяє посиленню позицій Росії в Україні. Тому вона провела вибори гетьмана на старшинській, а не на загальній раді, оскільки старшинська рада краще відповідала розв'язанню головного на той час політичного завдання – обрати гетьмана на власній, а не організованій російським урядом раді, і без участі в ній спеціального царського посланця кн. О.М. Трубецького. 26 серпня гетьманом Війська Запорозького був обраний І. Виговський. Прихід його до влади в Україні восени 1657 р. свідчилв, що нове керівництво прагне зберегти традиційний курс української зовнішньої політики. Як і Хмельницький, Виговський визнає одним із пріоритетів раднотський курс, і вже в середині серпня підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня – вже як повноправний гетьман – укладає угоду зі шведським королем[2].

Гетьман постає перед гострою потребою приборкання заколоту на Січі та у південних полках Гетьманщини, та прагне забезпечити спокій на кордонах з Кримом на тлі провокаційних дій царських воєвод, більшість з яких підтримують опозицію та змушують гетьмана шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу. До цього часу найбільше, чого вдалося досягти урядові Виговського в стосунках з Кримом, можна охарактеризувати, як стосунки нейтралітету (і то вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. в цей час зберігав свою силу й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для гетьмана в 1658 р. було неможливо[3].

Отже, така ситуація в регіоні спонукає гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних зв'язків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян-Казимир відправив до Мехмед-Гірея IV листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як було попередньо ним обіцяно в листі до гетьмана. І дійсно, отримавши з Варшави листа, хан негайно послав на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна-Казимира, одночасно закликаючи того зробити те ж саме[4].

З експозиції Музею історії козацтва
Національного заповідника «Хортиця»

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і під час підписання угоди. Коли Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися в доцільності та своєчасності укладення угоди, саме тиск з боку союзника – кримського хана – змусив його підписати Гадяцький трактат.

В цих умовах Виговський був вимушений укласти Гадяцький договір, за яким Україна отримувала рівноправне місце в Речі Посполитій під назвою Велике Князівство Руське, поряд з Польщею та Литвою, заборонялася Унія та гарантувалися права Православної Церкви. Крім того, ситуацію Москви ускладнювала й та обставина, що калмики, об'єднавшись із кримськими татарами, розбили багато царських військ. А тому польські комісари з радістю доповідали, що московська сторона готова відступити полякам землі аж по Смоленськ включно. Король зі свого боку також висловлював радість від приємних новин, і в листі до комісарів наказував надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, враховуючи головне завдання – не допустити російсько-шведського зближення. Після цього уряд Московії перейшов від підбурювання громадянської війни до відкритого збройного вторгнення в Україну[5].

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, випливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Статечне «кармазинове» козацтво та шляхетська нова українська еліта (головна соціальна опора гетьманату Виговського), отримавши в результаті революції права повноцінного народу політичного, давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В.В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві в серпні 1657 р.). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей вже з середини 1657 р. зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, підштовхуючи тим самим їхніх опонентів (козацьку старшину та шляхту) в бік Варшави. Не міг гетьманський уряд легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польські переговори, започатковані восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, продовжуються й наступного року, і остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії Московщини та Речі Посполитої, як альтернатива наступу московських військ у Литві, мала чимало прибічників у Короні, та ще більше в середовищі литовського політичного істеблішменту, який був готовий іти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимація стосунків з Річчю Посполитою для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків. Російський уряд тим часом з квітня 1658 р. почав практично готуватись до введення воєвод в українські міста, поставивши їм завдання розвідати фінансові і податкові можливості Війська Запорозького. Царський уряд прагнув усіляко обмежити козацький вплив на міське життя, передавши адміністративний апарат у руки міщанства, дії якого безпосередньо мали контролювати воєводи. Активно проводити курс на «примирення» гетьманського уряду і повстанців, а фактично сприяти «замороженню» конфлікту, в Україну навесні 1658 р. прибули царські посли І. Опухтін, І. Алфімов, Н. Волков та П. Скуратов. Але паралельно з цими «миротворчими» заходами Росія активно готувалась до воєнних дій, для чого концентрувала та доукомплектовувала Бєлгородський полк[6].

У своїй боротьбі з гетьманським урядом запорожці звернулись за підтримкою до царя, засвідчивши готовність Запоріжжя іти на всілякі поступки політичним планам російського уряду. Приїзд запорозьких послів у Москву дозволив останній увімкнути один із головних механізмів реалізації нового політичного курсу щодо України – безпосередні стосунки з впливовою, опозиційною центральній українській владі, політичною силою. Перед царським престолом відкрились широкі можливості щодо проведення політики політичного шантажу стосовно гетьманського уряду. Позиція судді-миротворця, який стоїть над обома партіями, давала царю додаткові важелі впливу на ситуацію.

Реконструкція козацької церкви.
Національний заповідник «Хортиця», 2008 р.

У червні 1658 р. в Україну під приводом «приборкання» вже вгамованих свавільників, а насправді, щоб не втратити контролю над країною, прибули з військами кн. В.Б. Шереметєв у Київ та кн. Г.Г. Ромодановський у Прилуки. Ромодановський мав повноваження у разі необхідності силою захищати повстанців від гетьманських військ, звинуватити Виговського у порушенні присяги й організувати перевибори гетьмана та провести мобілізацію всіх прихильних царю козаків «проти гетьмана і татар». Велика московська армія (більш ніж 150 000 чол.) на чолі з Олексієм Трубецьким почала вторгнення в Україну на допомогу Ромодановському навесні 1659 року. До московського війська приєдналися деякі козаки – вороги Виговського в громадянській війні – на чолі з новопризначеним московитами «гетьманом» Безпалим. За деякий час загін Ніжинського полковника Гуляницького напав на обоз армії Трубецького та, відступаючи, зненацька захопив м. Конотоп. Незважаючи на погрози та умовляння зрадити Виговського, Гуляницький відмовлявся і з чотирьохтисячним загоном козаків боронив Конотопську фортецю. Велика московська армія вирішила захопити Конотоп перед тим, як просуватися далі вглиб України. Облога Конотопа почалася 21 квітня 1659 року.

Перша спроба захопити Конотоп приступом була невдалою. Укріплення Конотопа були досить міцними, до того ж фортецю в багатьох місцях оточували болота, що заважало використовувати важку кавалерію та артилерію близько від міста. О п'ятій годині ранку 21 квітня, після молебня, князь Трубецькой почав приступ; місто обстріляли з гармат, почався бій. Деяким московським загонам вдалося вдертися в фортецю, але козаки Г. Гуляницького мужньо боронилися та вибили загарбників з міста з великими втратами[7].

Після такого фіаско Трубецькой вже не наважувався йти на прямий приступ, а натомість продовжував обстріл міста з гармат та почав засипати землею рів. Проте вночі козаки використовували той ґрунт для укріплення валів фортеці і робили вилазки та напади на московські загони навколо міста. Постійні напади козаків вимусили Трубецького перенести табір війська на 10 км від міста в урочище Таборище на південній околиці села Підлипного і таким чином розділити армію між табором і військами навколо Конотопу. За деякими оцінками тільки на облозі Конотопу московські війська втратили близько 10 000 чоловік. Аж до 29 червня, цілих 70 днів, чотирьохтисячний загін Гуляницького утримував фортецю проти 150 000 тисяч війська Трубецького, що надало Виговському змогу організувати свою власну армію, отримати допомогу від Польщі і Криму і навіть залучити найманців. До козаків Виговського приєдналися польські добровольчі кінні загони Потоцького, Яблоновського та піхота Лончинського. Для охорони ставки гетьмана залучили загони сербських та молдавських найманців загальною кількістю близько 3 800 чол. Було досягнуто домовленості з кримським ханом Мехмед-Гіреєм IV про допомогу; хан з'явився на початку червня на чолі 30-тисячного війська[8].

Проба сил відбулася 24 червня під селом Шаповалівка, де українські війська розбили передовий роз'їзд супротивника. А 29 червня 1659 р., в день Святих Петра й Павла, Виговський на чолі своїх інтернаціональних сил підійшов до Соснівської переправи під Конотопом. Не даючи ворогу опам'ятатися, гетьман з маршу атакував 15-тисячний російський загін, що захищав переправу. Драгуни Виговського відтіснили ворога за річку, а кіннота кинулася йому навздогін. Кримсько-татарське військо було залишено в засідці.

Завдавши супротивнику чималих втрат, українські війська вступили в бій з полками князя Пожарського, що прийшли на допомогу тим, хто відступав. Після цього Виговський віддав наказ про відхід своїх сил на попередні позиції, вдаючи втечу. Князь Пожарський та інші російські воєводи на чолі основних сил кинулись навздогін й потрапили в засідку. Тільки-но переважна більшість царських ратників переправилася на другий берег річки, як по них із засідки вдарили татари. Тим часом українські козаки встигли зруйнувати переправу та нижче неї загатити річку. Вода розлилася й унеможливила повернення російської кінноти на свої вихідні позиції. Важка царська кавалерія застрягла в багнистих місцях річки, «справжніх конопотах», як про неї писав один із сучасників подій. Помітивши зі стін Конотопа розвиток бою на переправі та поблизу неї, перейшли в наступ і знесилені облогою полки Гуляницького[9].

Результатом Конотопської битви стала вже згадана на початку одна з найбільш відчутних і ганебних поразок царських військ другої половини XVII ст. За різними відомостями, на Конотопському полі полягло від 30 до 60 тисяч царських ратників. До полону потрапили царські воєводи: князь Пожарський, князь Львов, брати Бутурліни, князь Ляпунов та інші. Більшість із них потрапили в неволю до Криму. А згаданий уже неодноразово герой російської народної пісні князь Семен Пожарський за наказом хана був страчений у його ставці. Але причиною цьому стала не виявлена воєводою лицарська звитяга на полі бою, а, скоріш за все, брудна лайка, якої він «удостоїв» Мехмед-Гірея IV. Як пише з цього приводу Величко, Пожарський, «розпалений гнівом, вилаяв хана за московським звичаєм і плюнув йому межи очі. За це хан роз'ятрився і звелів тут же перед ним відсікти князеві голову». Отримавши звістку про конотопську поразку воєводи Трубецького, москвичі враз пригадали похід на Москву іншого українського гетьмана – Петра Сагайдачного. Як писав з цього приводу Соловйов, «царська Москва затремтіла за власну безпеку; з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами й майном наповнили Москву; пішла чутка, що цар виїздить за Волгу, у Ярославль...»[10]. При оцінці масштабів конотопської катастрофи щодо російської сторони хрестоматійним також є визнання того ж таки Соловйова: «цвіт московської кінноти, котра здійснила щасливі походи 54-го і 55-го років, загинув протягом одного дня... Ніколи вже після цього цар московський не був у змозі вивести в поле такого значного війська. У жалобній одежі вийшов Олексій Михайлович до народу, і жах охопив Москву...»[11].

ПРИМІТКИ:

1. *Горобець В.М.* «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – С. 116.

2. Там само. – С. 118.

3. *Горобець В.М.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Том.1– К.,2004. – С. 124.

4. Там само.

5. *Чухліб Т.В.* Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. – С. 46-61; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 118.

6. *Пінчук Ю.* Гетьманство Івана Виговського в інтерпретації Миколи Костомарова // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 54-60.

7. *Смолій В.А., Кульчицький С.В.* Україна І Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – 504 с.

8. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648–1676 років крізь призму століть // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 45.

9. *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 29.

10. *Пінчук Ю.* Вказ. праця. – С. 57.

11. Там само. – С. 58.

В. Бузейчук

(Одеса)

ПРАВЛІННЯ КАТЕРИНИ ДРУГОЇ. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ РОСІЇ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

В історії Росії XVIII ст. багато в чому було визначальним. Закладені Петром І принципи зовнішньої політики та національних інтересів найчіткіше були продовжені імператрицею Катериною ІІ. За часів її правління зовнішня політика імперії набуває надзвичайної активності, а участь Росії в міжнародних справах часто стає вирішальною[1].

Обстановка в Європі сприяла посиленню Російської імперії та її міжнародного значення. Після поразки в Північній війні сила та престиж Швеції значно знизились; Туреччина та Кримське ханство стали лише уламками минулої величі; Польща, роздроблена Німеччина – в стані упадку. Семилітня війна розколола Європу на два табори. В цих умовах Росія постала майже непереможною і недосяжною для завоювань.

На початок 60-х років XVIII ст. Європа, як майже весь час, знаходилась у стані війни. Семилітня війна закінчилась, але залишились протиріччя між європейськими країнами. Стан відносин між державами в цей час визначається не спільністю інтересів, а наявністю більших чи менших протиріч[2]. Саме після війни 1756-1763 рр. Росія виступає однією з найпотужніших держав Європи, а Франція, Англія, Австрія все більше непокояться зростанням цієї могутності.

Росія переживає економічний підйом. Зовнішня торгівля (в основному, зерном) постійно зростає, її щорічний обсяг на 1760 рік складає більше 19 млн. руб.[3] Збільшення кількості господарств, що працюють на ринок, задля отримання прибутку, викликає потребу в робочій силі. Одним з кроків у цьому напрямку було запрошення іноземців приїхати до Росії, отримати землю і працювати, висловлене маніфестами Катерини II від 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р.[4] В результаті появи цих документів у Поволжі виникли перші поселення німецьких колоністів[5]. На певний час Росія займає становище Нового світу, куди їдуть за землею ті, кому її не дісталося в перенаселеній Європі.

Дійсно великою активністю російський уряд відзначається в Польщі, маючи на меті колись завершити збирання земель Київської Русі. За підтримки Катерини II польським королем стає один з її фаворитів Станіслав-Август Понятовський[6]. За час його правління Річ Посполита фактично перетворюється на протекторат Росії. Таким станом речей не задоволені, по-перше, польські магнати, по-друге – суперники Росії: Франція, Австрія, Прусія. І хоча 31 березня 1764 р. Катерина II з пруським королем Фрідріхом II уклала союз на 8 років, пруська дипломатія не втрачає нагод насолити Росії. Повстання польської шляхти проти Понятовського активно підтримала Франція, чиї дипломати, користуючись впливом у Порті, намагались якнайшвидше влаштувати війну Туреччини з Росією[7].

Те, що на Правобережжі Дніпра у 1768 р. розгорілось гайдамацьке повстання «Коліївщина», рух дисидентів та дії конфедератів у Річі Посполитій, змусили Росію активно взяти участь у врегулюванні ситуації в Польщі[8]. Австрія і Франція змушують Порту вимагати від Росії виведення військ з Польщі. Убивство гайдамаками ханського управителя в Балті у вересні 1768 р. стало формальним приводом для оголошення Туреччиною війни Росії. В Константинополі навіть був заарештований у жовтні 1768 р. російський посол А.М. Обрєсков. Катерина II надіслала ноту до європейських дворів зі спробою пояснити свою позицію щодо ситуації, що склалась. Проте намагань врегулювання помічено не було, і таким чином Росія опинилась в стані війни на два фронти – з Туреччиною і з конфедератами в Польщі[9].

Успіхи російської армії в придушенні повстання Конфедерації прогнозовано могли завершитись проривом Росії у Центральну Європу, а саме – повним приєднанням Польщі. Найближчі сусіди – Прусія і Австрія – щоб уникнути цього, ініціювали поділ Речі Посполитої у 1772 р., відомий як І-й поділ Польщі[10]. Військово-політична акція поділу суверенної держави, жваво підтримана керівними колами трьох країн-учасниць, була легенько закамуфльована притягнутими міркуваннями про династичні права кожної із сторін на певну територію. Маніфест Катерини II з цього приводу з'явився 14 липня 1772 року[11].

Ставлення до цієї акції було неоднозначним навіть у сучасників. Наряду з возвеличенням мудрості імператриці можна зустріти і негативні оцінки її кроків, щоправда, не широко афішовані[12].

Але тепер Російська імперія могла обома руками взятись за Туреччину. В ході бойових дій в 1770 та 1771 роках російські війська отримали значні перемоги, закріпились в Молдавії та Валахії, зайняли ряд фортець на Дунаї. 19 січня 1769 р. Російський уряд розповсюдив заклик до православного населення Балкан (на грецькій, болгарській та сербській мовах) підніматися на боротьбу проти османів. Реакцією на нього стало піднесення національно-визвольної боротьби слов'янських народів. Вона була підтримана Вселенським патріархом Серафимом, який потім був змушений

виїхати до Російської імперії, і помер та похований в Україні[13]. У Середземному морі з'явилась для допомоги балканцям російська ескадра графа А. Орлова. В Криму російські війська зайняли ключові пункти, після чого ханство було оголошено незалежним і підписано його союз з Росією[14].

19 травня 1772 р. у Фокшанах оголошено перемир'я. Але підбурювана Австрією і Францією, Порта не хотіла миру. Гіркі поразки 1770-1771 рр., можливість втрати Криму, штовхає Туреччину на помсту. Ханство знову втягується в орбіту турецько-французьких впливів, знову починаються бої. Але протистояти Росії Порта вже не здатна. Великі битви закінчуються не на її користь.

Вже 29 січня 1773 р. Кримське ханство підписує сепаратний мир з Росією на умовах союзного договору 1771 р. Порта в безвиході.10 липня 1774 р. в с. Кучук-Кайнарджі підписано мирний договір. Але разом з миром цей трактат приніс і початок підготовки до нової війни.

Та не лише чорноморський та польський напрямки мала російська зовнішня політика. Вже 1775 р., в ході воєн Англії з північноамериканськими колоніями, англійський король Георг III звернувся до Катерини II з проханням направити російський військовий корпус в складі 20 тисяч вояків для придушення повстання в колоніях. В листі-відповіді від 23 вересня 1775 р. Катерина відмовила англійському монархові, посилаючись на власне тяжке становище та невідповідність російським інтересам такої допомоги Англії[15]. Вже тут ми бачимо перші приклади дотичності Росії до проблем американського континенту. Наступним кроком стала пропозиція Катерини II стати посередником між Англією та Північноамериканськими штатами, внесена у 1780 р. в контексті формування політики «озброєного нейтралітету»[16]. На цьому явищі слід зупинитись детальніше. Справа в тому, що Англія наполягала на своїй монополії на торгівлю з Північною Америкою. Натомість Катерина II виголосила сформований Н.І. Паніним принцип «озброєного нейтралітету», який декларував право нейтральних (по відношенню до Англії і колоній) держав зброєю захищати свободу торгівлі. Декларація була виголошена 28 лютого 1780 р. і до неї поступово приєднались: Данія (28 червня 1780 р.), Швеція (28 липня 1780 р.), Прусія (8 травня 1781 р.), Австрія (9 жовтня 1781 р.), Португалія (13 липня 1782 р.), Королівство Обох Сицилій (10 березня 1783 р.). Одна з найпотужніших морських держав – Нідерланди – мала намір приєднатись до угоди в грудні 1780 року. Щоб перешкодити цьому, Англія (дуже залежна від Нідерландів у плані фінансів) оголосила їм війну, позбавивши таким чином статусу нейтральної держави. Як бачимо, політика «озброєного нейтралітету» виявилась досить серйозним інструментом Російської імперії для стримування Англії, Франції та Іспанії.

Але повернімось до взаємовідносин зі США. В 1781-1783 рр. в Росії перебував пан Френсіс Дейне, призначений Континентальним конгресом США послом в Росії. Його кандидатура не була узгоджена з російським урядом, Ф. Дейне не мав з собою вірчих грамот, і Катериною II прийнятий не був. До того ж послів США в Росії взагалі ще не вважали легітимними через невстановлені дипломатичні відносини між урядами країн. Але Ф. Дейне близько двох років пробув у Росії, крім Санкт-Петербурга побував у Москві, Києві, Астрахані, налагодив чимало контактів з урядовцями, діловими колами. Секретарем Френсіса Дейне був Джон Куїнсі Адамс. Під час подорожей Росією у Адамса виник проект організації торгівлі з російськими містами через Азію. Саме Д.К. Адамс і був призначений послом США у Росії, щоправда, через 20 років (у 1803 р.)[17]. Таким чином, певні дипломатичні взаємовідносини Росії і США можемо прослідкувати вже з 1775 року.

Ще одним важливим зовнішньополітичним напрямом Росії був Кавказько-Каспійський регіон. Слід сказати, що досить плідні зв'язки з Грузією, Вірменією, Азербайджаном (особливо торгівельні) існували здавна[18]. Найтісніші стосунки склалися із Західною Грузією, активно розвивались з Азербайджаном. Вже у 70-х роках XVIII ст. боротьба Росії з Туреччиною та Іраном за Кавказ була в самому розпалі.

Англійські капітали Ост-Індської компанії витіснили кавказьких купців з Індії, але їх потужності не вистачало для освоєння ринків Закавказзя. Натомість торгівельні зв'язки Росії з Кавказом дедалі міцнішають, а обсяг торгівлі з Іраном і Туреччиною зменшується[19]. Так закладалось підгрунтя майбутньої експансії на Кавказ.

Поки Російська імперія не вирішила основних питань з Туреччиною, активність на Кавказі не була високою. Проте, отримавши перевагу над Портою, імперія все пильніше вдивляється в можливі варіанти кавказької політики. Офіційно, звичайно йшлося про розвиток торгівлі. Так, 1781 року на Каспій була відправлена експедиція на чолі з графом Войновичем з метою розширення торгівлі з народами, що проживали на берегах Каспію і через них з Індією[20]. Проте, крім цього подібні експедиції займались також організацією гарнізонів і митних пунктів у великих торгівельних осередках – Баку, Вензелі, Кизлярі, Моздоку, та інших містах[21]. Вже тоді князь Г.А. Потьомкін (куратор експедиції Войновича) був відомий, як великий захисник інтересів кавказьких народів[22].

Відомо, що один з активних діячів вірменського національного руху, архієпископ князь Іосіф Аргутинський 1773 року прибув до Росії з Ечміадзіну. Його завданням було проводити перемовини з російським урядом щодо можливої допомоги вірменам. Особисті контакти архієпископа Аргутинського з Потьомкіним склалися настільки вдало, що останній висловив бажання, аби архієпископ супроводжував його під час підготовки та в ході бойових дій II російсько-турецької війни[23]. Це не призвело до негайних результатів, але мало наслідки в перспективі[24].

Більш значними були результати в Грузії. Східно-грузинський цар Іраклій II за допомогою російських військ зміг об'єднати стародавні грузинські землі Картлі і Кахетію, завдавши при цьому декілька поразок османським пашам. Отримавши удар ще й з цього боку, Порта вирішила жорстоко помститись. Загроза для Грузії була дуже великою, але прохання Іраклія про російський захист нарешті були прийняті. 24 липня 1783 р. П.С. Потьомкін від імені Катерини II та І.К. Багратіон від імені Іраклія II підписали Георгіївський дружній трактат у фортеці Георгіївськ. 29 вересня 1783 року Катерина II видала указ Сенату про прийняття над собою верховної влади російських імператорів царями Картлі-Кахетії[25].

Західній Грузії – Імеретії – пощастило значно менше. Цар Імеретії Соломон I неодноразово просив Катерину II про прийняття його земель в російське підданство, за що, знову ж таки неодноразово, турки вчиняли жорстокі набіги та інші репресивні заходи. Проте, крім моральної підтримки та співчуття, інших засобів допомоги імперія не знайшла. Єдиною дієвою акцією стало те, що посол Росії в Порті А.М. Обрєсков домігся відміни данини юнаками та дівчатами з Грузії[26].

Таким чином, у 80-х роках XVIII ст. відбувалося реальне розширення російської зони впливу на Кавказі, аж до приєднання нових територій.

Але ці успіхи кавказької політики стали можливими лише після вирішення Росією кримського питання. Війна 1768-1774 рр. не дала на нього остаточної відповіді, а бажання оволодіти Кримом «всерйоз і надовго» було велике. Здійснити його можна було лише шляхом війни з Туреччиною. Сама Порта теж воліла реваншу, до того ж, відчувала підтримку Англії, Франції та Австрії, які не проти були розширитись за рахунок турецьких володінь і не хотіли російської експансії в Європі. Отже, з кінця першої російсько-турецької війни почалася підготовка до другої.

Головною ареною протистояння інтересів став Крим. Боротьба між про турецькими і проросійськими кланами виводить на ханство російського протеже Шагін-Гірея (1777 р.). Для того, щоб Порта визнала Шагін-Гірея ханом, він вдається до економічної блокади: хліб з Криму не відпускають до Туреччини, поки диван не погодиться з визнанням хана. Ембарго свою справу зробило – визнання було отримано[27]. Проте боротьба на цьому не припинилась. Туреччина організовує нові й нові заколоти проти Шагін-Гірея[28]. У результаті внутрішньої боротьби із зовнішньою допомогою, 1783 р. Крим включено до складу Російської імперії. Маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамана та всієї Кубанської сторони під Російську державу» з'явився 8 квітня 1783 р.[29]

Після певної підготовки (дипломатичної та економічної) у серпні 1787 року Порта розпочинає нову війну. Росія у цей час залишається практично наодинці зі своїми супротивниками. Цього року А.В. Суворов завдає туркам поразки при Кінбурні. У наступному році війська Суворова взяли фортецю Очаків. 1789 року – перемоги при Фокшанах та на р. Римнік. Це враховуючи, що Росія знову воює на два фронти – з 6 липня 1788 по 3 липня 1790 року йде війна зі Швецією. Результатом її став Верельський

мирний договір і фактична поразка Швеції, яку підтримували Англія, Прусія і Голландія[30].

Тим часом, і російсько-турецька війна 1787-1791 рр. мала дві жирні крапки – взяття Суворовим фортеці Ізмаїл 21 грудня 1790 р. і перемога Ф.Ф. Ушакова в морській битві біля мису Калiакрія 31 липня 1791 року[31].

29 грудня 1791 р. після тривалих перемовин між Росією і Туреччиною був підписаний мирний договір у м. Ясси. За цим договором Порта визнала умови Кучук-Кайнарджійського договору 1774 р., приєднання Криму до Російської імперії і новий кордон між державами – по р. Дністер[32].

На початок 90-х років XVIII ст. Російська імперія здійснила багато важливих кроків на шляху до піднесення престижу держави і міжнародного авторитету свого монарха. Територія імперії значно збільшилась, родючі землі Новоросії і порти Чорного моря обіцяли значний економічний розвиток. Однак жодного надійного, постійного союзника на міжнародній арені Росія не мала до цього, не отримала і пізніше. В більшості випадків Російська імперія залишалась наодинці зі своїми перемогами і поразками.

ПРИМІТКИ:

1. *Лещинский Л.М.* Военные победы и полководцы русского народа второй половины XVIII века. – М., 1959. – С. 8.
2. *Чумак В.А.* Україна і Крим: спільність історичної долі. – К., 1993. – С. 22.
3. Очерки истории СССР. – М., 1956. – С. 670.
4. *Кичихин А.Н.* Советские немцы: откуда, куда и почему? // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 8. – С. 33.
5. Там же.
6. *Мунгаев Ш.М., Устинов В.М.* Политическая история России от становления самодержавия до падения Советской власти. – М., 1999. – С. 49.
7. Там же. – С. 52.
8. *Антонович В.Б.* Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 82.
9. Очерки истории СССР. – М., 1956. – С. 353.
10. *Макітра Р.* Дві пам'ятні річниці // Воля і Батьківщина. – 1998. – № 3. – С. 64.
11. Манифест Екатерины II от 14 июля 1772 г. // Хрестоматия по истории СССР. – М. 1953. – С. 298-300.
12. *Щербатов М.М.* О повреждении нравов в России // Столетье безумно и мудро. Век XVIII. – М., 1986. – С. 387.
13. *Денисенко А.* Остання літургія патріарха Серафима // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 103.
14. *Кочетков А.Н., Муратов Х.И.* Борьба России за выход к Черному морю. – М., 1951. – С. 13.
15. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен: В 15 кн. – Кн. XV. – М., 1966. – С. 179-180.
16. *Ефимов А.В.* Из истории великих русских географических открытий. – М., 1950. – С. 12.
17. Там же.
18. *Нарочицкая Н.А.* Россия и русские в мировой истории. – М., 2003. – С. 482.
19. *Маркова О.П.* Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. – М., 1966. – С. 75, 89.
20. Там же. – С. 83.
21. *Лещинский Л.М.* Указ. соч. – С. 62.
22. *Копылов В.М.* Дашнаки // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 8. – С. 9.
23. *Давтян Д.А.* История храма св. Григория Просветителя Армянской Апостольской церкви в Одессе. – Одесса, 2004. – С. 11.
24. *Копылов В.М.* Указ. соч. – С. 9.
25. Указ Екатерины II Сенату от 29 сентября 1783 года // Хрестоматия по истории СССР. – М., 1953. – С. 309-310.
26. Очерки истории СССР. – М., 1956. – С. 360.

27. *Пилипенко С.М.* Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40-70 роки XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 93.

28. *Лашков Ф.* Крымско-турецкие дела 80-х годов XVIII в. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. XVII. – С. 157.

29. Манифест Екатерины II от 8 апреля 1783 года // Хрестоматия по истории СССР. – М., 1953. – С. 308.

30. Восточный вопрос во внешней политике России. Кон. XVIII – нач. XX в. – М., 1978. – С. 44.

31. *Гармаш П.Е.* Штурм Корфу. – М., 1990. – С. 18.

32. Мирный договор России и Турции в Яссах от 29 декабря 1791 года // Хрестоматия по истории СССР. – М., 1953. – С. 313-315.

П. Білодід
(Вінниця)

ЗАХІДНИЙ І СХІДНИЙ ВЕКТОРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПОЧАТКУ XX СТ.

У сучасній світовій політиці Російська Федерація відіграє особливу роль, але і впродовж усієї своєї історії Росія завжди займала специфічну позицію у зовнішньополітичних стосунках зі своїми сусідами і союзниками.

Одним з найбільш інтригуючих і драматичних етапів у історії російської зовнішньої політики був період початку XX ст. Саме в цей час світ перебував на порозі значних змін і нової фази в історії людства, яка знаменувалась двома світовими війнами, більшовицькою революцією, біполярністю світу, тощо. Дипломатія відігравала провідну роль у вирішені суперечностей між країнами.

Даному періоду присвячено ряд наукових праць та збірників документів. Треба відзначити книгу В. Похльобкіна «Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет», що видана у Москві в 1995 році. В праці подано документи, що стосуються зовнішньої політики Росії, з короткими примітками. Важливі історичні джерела опубліковані у збірнику документів «Русско-китайские отношения 1689-1916».

Фундаментальна праця «Франко-русские союзы» розкриває всі перипетії дипломатичних відносин Росії з Францією. Відносини цих держав висвітлив також Е. Розенштать у праці «Дипломатическая история русско-французкого союза в начале XX века».

Не менш значними є праці «Русско-германские дипломатические соглашения 1905-1911» І. Астафєва і «Русско-германские отношения накануне Первой Мировой войны 1910-1914», в яких на першому плані відносини Росії з Німеччиною, але в контексті світової політики.

Метою даної статті є визначити і порівняти інтереси Росії на Сході і Заході та визначити рівень реалізації цих інтересів.

Імператор Микола II орієнтував російський уряд на продовження зовнішньої політики свого батька - Олександра III. Своєрідність зовнішньополітичної стратегії Олександра III «Миротворця» полягала в прагненні уникнути будь-яких військових конфліктів з іншими державами, щоб сконцентрувати зусилля і кошти на вирішенні внутрішньополітичних і економічних проблем.

На початку XX ст. основна арена дипломатичних ігор знаходилась на Далекому Сході, саме там перетнулись інтереси передових держав світу. Ситуація на Далекому Сході розвивалась в контексті основних тенденцій, характерних в цілому для процесів, що відбувались у світі.

Японія посилила проникнення в Китай, від неї не відставали Англія, Німеччина, Франція і США. Росія ж займала далеко не перші місця в економічних зв'язках з Китаєм. Так, на кінець XIX ст. кількість російських компаній у Китайській імперії становила 12, тоді як англійських – 350, а німецьких – 85[1]. Загальний російсько-

китайський торгівельний оборот обчислювався у 42,99 млн. руб., причому на товари, що ввозились з Китаю, припадало 38,5 млн. руб.[2]

Однак, Росія поширювала свій вплив на Далекому Сході, щоб мати незамерзаючі порти на Тихому океані і закріпитись в Маньчжурії. Йшло будівництво Транс-Сибірської залізниці. Будівництво велось з двох сторін – зі сторони Челябінська і Владивостока. Цьому проекту відводилось важливе політичне значення. Влада не допустила до його фінансування приватний капітал, не лише іноземний, але й російський. Вплив Росії у Китаї поступово посилювався.

У самому ж Китаї зріло масове невдоволення діями іноземних держав. Врешті заворушення переросли у 1901р. в «боксерське повстання». Військові кораблі іноземних держав обстріляли китайські укріплення і захопили їх. Після довгих переговорів Англія, Франція, Німеччина, Японія і Росія домовились про висадку своїх військових контингентів у Китаї.

Після того, як іноземні представництва у Пекіні були звільнені, Росія вивела свої війська і запропонувала зробити те ж іншим країнам. Також Росія заявила, що як тільки в Маньчжурії настане порядок, її війська покинуть ці території[3]. Китай у свою чергу підтвердив чинність усіх підписаних раніше договорів, зокрема договору підписаного 1896 р.[4]

В Петербурзі розраховували, що такі дії знайдуть розуміння у китайської влади і це дозволить встановити між двома країнами дружні відносини. Але інші держави не підтримали пропозицію Росії і не вивели війська з Пекіну, навпаки – провели каральні акції проти повстанців і посилили свою присутність в цьому регіоні.

Дипломатична боротьба держав, яка розгорілась навколо Китаю, торкалась інтересів Росії. До ослаблення російських позицій прагнули Японія, США, Англія і Німеччина. Незважаючи на те, що Франція була союзницею Росії, Париж також не хотів посилення російського впливу в Китаї, оскільки Франція боялась відведення сил Росії від західних кордонів Російської імперії на Далекосхідний[5]. Росія вже мала військові зобов'язання перед Францією за договором від 1982 р.

У той же час Росія, зі свого боку, намагалась укласти договір з Пекіном, зберігши свої привілеї в Маньчжурії, і поширити їх на територію всього Китаю. Ще у листопаді 1901р. Росія уклала з владою Мукденської провінції тимчасовий договір про Маньчжурію, за яким частково було відновлено владу китайських губернаторів. Планувалось після будівництва Китайсько-Східної залізниці (КСЗ) ввести китайські війська, чисельність яких мала б передбачуватись окремим договором.

У завершальному проекті, який складався з 14 статей, говорилося, що російські війська будуть виведені після встановлення миру в Маньчжурії і ухвали китайською стороною цього договору. Японія, у свою чергу, повідомила пекінському уряду, що у разі конфліктної ситуації з Росією вона підтримає Китай.

Російська дипломатія стала шукати шляхи для врегулювання спірних питань з іншими країнами, і перш за все з Японією. У Петербурзі сподівалися, що поступками в Кореї можна буде нейтралізувати Японію в Маньчжурії. Але вже було пізно, Росія залишилася в ізоляції.

Німеччина хитрувала і вела з Росією подвійну гру, ведучи переговори з Японією. Берлін всіляко підштовхував Росію до вступу у війну з Японією, обіцяючи при цьому спокій на західних кордонах і надання необхідної позики. Німеччині було вигідно втягнути Росію у війну на Далекому Сході, аби забезпечити собі свободу дій проти Франції.

Будучи союзницею Росії, Франція не хотіла перекидання російських військових сил на Схід, тому що розуміла, що це буде на користь Німеччині. Але сама фактично нічого не зробила, щоб запобігти російсько-японській війні і допомогти Росії.

В цей час в Японії відбулися події, що привели до влади мілітаристську групу на чолі з Кацурою, який змінив прем'єра Іто, що виступав за угоду з Росією. Новий уряд Японії здійснив спритний маневр. Він направив до Петербурга екс-прем'єра, розраховуючи на те, що ця місія, по-перше, заспокоїть Петербург, а по-друге, виконає роль подразника, здійснивши тиск на Англію, що коливалася з підписанням угоди з Японією, хоча й була зацікавлена в російсько-японській війні. Японцям вдалося досягти своїх цілей. Незважаючи на зроблені Петербургом вигідні пропозиції і обіцянки

допомогти в отриманні французьких кредитів, російсько-японські переговори ні до чого не призвели. Англія, яка не хотіла і навіть боялася укладання російсько-японської угоди, пішла в решті решт на союз з Японією.

Англо-японський договір був підписаний 30 січня 1902 р. в Берліні. Було укладено союз на п'ять років. Росія відразу відреагувала на такі дії Англії і 3 березня 1902 р. у Петербурзі підписала з Францією декларацію з цього приводу, за якою і Франція, і Росія надавали собі такі ж повноваження з підтримки миру і стабільності в Китаї, як Англія з Японією.

Англія ж, уклавши договір з Японією, пішла також на переговори з Росією. До цього її в першу чергу підштовхувала політика Німеччини, яка з року в рік збільшувала свій військовий потенціал. Саме в цей час в Німеччині була прийнята нова морська програма. Англо-німецькі суперечності посилювались і мали все більший вплив не тільки на політику Англії, але й на ситуацію в Європі.

Переговори Лондона з Петербургом йшли довго і важко. На Далекому Сході Англію цікавило лише те, щоб Росія не просувалась далі за Маньчжурію. Зате Лондон прагнув домогтися від Росії поступок в Середній Азії і на Кавказі. У Петербурзі вважали неприйнятною пропозицію Англії про відмову Росії від дипломатичних відносин з Афганістаном, і про розподіл сфер впливу в Персії. Поки йшли англо-російські переговори, Японія прискорено готувалася до війни. У Токіо боялися втратити вигідний момент.

В основі російсько-японського конфлікту лежали протиріччя інтересів двох держав на Далекому Сході. На ускладнення відносин Росії з провідними країнами, і перш за все з Японією, впливало її прагнення розвивати залізничний зв'язок центру країни з далекосхідними окраїнами, мати незамерзаючі порти, домогтися особливого положення в Китаї. Втручання Росії, Німеччини, Англії, Франції та США в китайські справи, їх протиріччя один з одним і прагнення не допустити закріплення однієї зі сторін вкрай ускладнили обстановку в цьому регіоні.

Виходячи із стратегічних цілей на Далекому Сході, Росії потрібно було зупинити Японію, апетити якої простягались не тільки на Китай, Корею, але й на Сибір. Однак, у військовому плані Російська імперія не була до цього готова. Особливо поступалася вона Японії на морі. Що стосується можливості запобігання війни, то вона існувала, але була втрачена Росією.

І хоча Росія, розуміючи наближення війни, уклала таємну декларацію з Австро-Угорщиною про взаємний нейтралітет 2 жовтня 1904 р., аби забезпечити спокій на західних кордонах, все таки Японія зуміла і в дипломатичній підготовці до війни випередити Росію[6].

Японія 6 лютого 1904 р. пішла на розрив дипломатичних відносин з Росією, а за два дні без оголошення війни японські війська напали на військово-морські бази Порт-Артура і Чемульпо. Так розпочалась російсько-японська війна 1904-1905 рр.

Напередодні і під час війни німецький міністр закордонних справ прагнув відвернути Росію від європейських питань, спрямувати її зусилля на Далекий Схід. У липні 1905 року Вільгельм II і Микола II в Б'єрке підписали союзний договір[7] того ж типу, що був укладений Росією ще 1892 р. з Францією[8]. Формально поставало питання про те, щоб «замкнути трикутник», мова могла йти про формування троїстого союзу в Європі на базі німецько-російського договору 1905 р. за участю Франції, якби вона захотіла до них приєднатися. Тоді спрямованість такого союзу була б явно антианглійською.

Договір 1905 р. між Росією та Німеччиною був підписаний з ініціативи Берліна. Німецький лідер використав відчуження Росії від Англії, що виникло у результаті російсько-японської війни. Б'єркський договір передбачав надання повномасштабної військової допомоги кожній зі сторін у випадку агресії проти неї в Європі. Росії він не був вигідний, оскільки у випадку нападу на неї Англії бойові дії велися б лише в Азії, а Німеччина не зобов'язана була у цьому випадку допомагати. Однак і для Німеччини договір не був у повній мірі вигідний, оскільки у випадку ведення бойових дій за межами Європи Росія також залишалася б байдужою до проблем Німеччини, яка розраховувала на удар Росії у бік Британської Індії. Договір був укладений без відома голови уряду і міністра закордонних справ. Міністр Ламздорф, ознайомившись з уже

підписаним документом, «не міг повірити своїм очам і вухам»[9]. В результаті, під потужним тиском з боку великого князя Миколи Миколайовича, голови уряду С.Ю. Вітте та міністра закордонних справ Ламздорфа, вдалося домогтися того, що Микола II надіслав Вільгельму листа, який був рівнозначним розірванню їхньої угоди, досягнутої в Б'єрке.

Про утворення «трикутника Петербург-Берлін-Париж» вже не могло бути й мови, оскільки протиріччя між Францією та Німеччиною були надзвичайно глибокі. Суть проблеми полягала в зростаючій агресії Німеччини та її основного союзника Австро-Угорщини, незадоволених своєю малою часткою «колоніального пирога».

Виходячи з такої ситуації Росія, врешті, пішла на договір з Англією про розподіл сфер впливу в Азії, який усував більшість суперечностей між цими державами і формально якраз і означав оформлення Антанти[10]. Надалі Росія будувала свою політику з огляду на союзні договори з Францією і Англією, хоча і підтримувала зв'язки з Німеччиною.

Підводячи підсумки можна стверджувати, що період на початку XX ст. і до Першої Світової війни відзначався надзвичайно активною дипломатичною діяльністю як Російської імперії, так і загалом провідних країн світу.

Усім «великим державам» було відомо, що майбутньої війни не уникнути, і кожна намагалась забезпечити себе якнайвигіднішим союзом. Російська імперія відігравала далеко не останню роль у дипломатичних іграх, і роль Росії завжди змінювалась.

Хоча головним театром бойових дій майбутньої війни мала стати Європа, однак основні суперечності полягали в розподілі сфер впливу у Азії та Північній Африці. Саме на Сході вирішувались суперечності між державами і розпалювались нові конфлікти. Так, для Росії невдала політика в Китаї обернулась зміною курсу у зовнішній політиці і початком зближення з Англією. Це зближення завершилось остаточним усуненням суперечностей.

Однак, найамбітніші плани Росії знаходились в Європі, а саме – на Балканах, і впродовж усього цього періоду Росія використовувала усі шанси для закріплення в цьому регіоні. Дії Росії, звичайно ж, зустрічали спротив європейських держав, які не бажали її посилення. Проти посилення Росії виступали і її союзники. Тому єдиний реальний шлях здійснення планів пролягав через війну.

Потрібно зазначити, що добившись певної стабільності на Сході після російсько-японської війни, Росія активізувалась на Заході, що було вигідним для її союзників, які відігравали не останню роль в створені такої ситуації для Росії. Тому й основні територіальні претензії Росія зосередила в Європі.

ПРИМІТКИ:

1. *Головачев П.* Россия на Дальнем Востоке. – С-Пб, 1904.
2. Русско-китайские отношения 1689-1916 гг. Официальные документы. – М., 1958.
3. Сборник договоров России с другими странами 1856-1917. – М., 1952.
4. *Розешталь Э.М.* Дипломатическая история русско-французского союза в начале XX века. – М., 1960.
5. *Астафев И.И.* Русско-германские дипломатические соглашения 1905-1911 гг. – М., 1972.
6. *Грюнвальд К.* Франко-русские союзы. – М., 1968.
7. *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах. Книга I. Войны и мировые договоры. – М., 1995.
8. Там само.

А. Папакін
(Київ)

КОНФЛІКТ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ТА ПОЛЬСЬКИМИ ВІЙСЬКОВИМИ ФОРМУВАННЯМИ НА ПОДІЛЛІ У БЕРЕЗНІ-КВІТНІ 1918 Р.

Починаючи з листопада 1917 р. на українських теренах перебували національні формування, утворені з солдатів російської армії польської національності. Після утворення Української Народної Республіки (УНР) польські частини стали небажаними гістьми на чужій території, що не могли повернутися до свого краю, окупованого арміями Німеччини та Австро-Угорщини. Неспроможність польського командування та української влади виробити дієві умови тимчасового існування польських формувань на території УНР призвели до конфлікту з населенням у місцях розміщення польських військових частин.

Піднята проблема не була досі належним чином висвітлена у історіографії. У радянський період непорозуміння між польськими військовими та селянами тлумачили виключно категоріями класової боротьби. У передмові до цінного видання документів, що ілюструють конфлікт, П. Пташинський розглядав польські формування «як знаряддя боротьби проти пролетаріяту і бідняцько-середняцького селянства України» і вбачав у конфлікті змову української буржуазії з польськими поміщиками[1]. Сучасні праці з історії українських визвольних змагань 1917–1921 рр. або взагалі не згадують про перебування польських формувань в Україні, або ж чомусь пов'язують конфлікти між поляками та українськими селянами у 1918 р. з боротьбою з австро-німецькою окупацією, як у праці В. Солдатенка[2], що невиправдано гостро негативно висвітлює мотивацію польської сторони. Більш об'єктивно і детально описано ряд конфліктів між селянами і польськими військовими у праці П. Захарченка[3]. Однак і вона містить неточності, а подеколи і неправдиві твердження та спрощення. Згадки про бої польських солдатів з українськими селянами містяться у дослідженнях автора даної статті[4], однак проблема ще не розглядалася комплексно. Польські міжвоєнні праці з цього питання містять прямо протилежні українським авторам оцінки подій, покладаючи усю провину за конфлікти на «озброєні банди українських селян» та підбурюючу політику Центральної ради[5]. Праці часів «народної» Польщі та деякі сучасного періоду також не відрізняються об'єктивністю в даному питанні[6]. Недостатній рівень висвітлення питання зумовлений передусім малою кількістю джерел та тенденційним підходом до висвітлення проблеми у минулому та деякими сучасними дослідниками. Однак ця тема заслуговує на ретельне вивчення, оскільки дозволяє краще зрозуміти природу українсько-польських стосунків періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр. У наш час, коли історична наука стає вільною від навмисних спрощень і суб'єктивних оцінок, дослідження такого аспекту українсько-польських стосунків, як конфлікт польських військових з українським населенням навесні 1918 р., дає можливість узагальнити набутий під час одного з етапів протистояння досвід міжнаціональних взаємин, що неодмінно сприятиме безконфліктному розвитку наших взаємин у майбутньому.

Перші добровольчі військові формування, складені з поляків – солдатів російської армії, почали з'являтися ще у 1914 р. з вибухом Світової війни. У 1915 р. було утворено Польський легіон, пізніше – Польську стрілецьку бригаду. У січні – лютому 1917 р. за наказом російського командування всі польські формування російської армії були переведені до Київського військового округу з метою створення Польської стрілецької дивізії та уланського полку. Польська дивізія брала участь у останній російській офензиві влітку 1917 р. на ділянці Південно-Західного фронту. Після цього польські частини були перенесені на Західний фронт, де у серпні 1917 р. було розпочато утворення 1-го Польського корпусу. Вже наприкінці року він налічував близько 19 тис. осіб[7], проте у лавах російської армії перебувало ще близько півмільйона осіб, велика частина з яких бажала служити національній ідеї у рядах польської армії. Тому

найбільш свідомі польські офіцери та солдати наполягали на створенні національних формувань також на українських теренах.

На території України та сусідньої Бессарабії проходили лінії двох фронтів – Південно-Західного та Румунського, а також розміщувалися два великі військові округи – Київський та Одеський. Посилення армій цього регіону за допомогою більш дисциплінованих, ніж регулярні російські, національних частин, у тому числі польських, могло суттєво допомогти російській армії. Однак після видання офіційного дозволу на формування 1-го Польського корпусу російська влада вирішила цим обмежитися. З вересня 1917 р. усі бажаючі поляки могли переводитися до 1-го Польського корпусу, проте фактично виділення польських військових у національні частини було обмежено тереном Північного та Західного фронтів. Таким чином, польські солдати Південно-Західного та Румунського фронтів були позбавлені права служити у національних частинах, і вже у вересні 1917 р. втратили надію на позитивне вирішення цього питання. Командувач 29-го корпусу (Румунський фронт) генерал-лейтенант Євгеній де Геннінг-Міхаеліс зазначав у своєму рапорті командувачу IX армії від 7 вересня 1917 р., що ненадання найближчим часом дозволу солдатам фронтів можливості виділення у національні частини може призвести до зростання серед них антивоєнної агітації та більшовицьких настроїв[8]. Єдиним виходом з цієї ситуації було розширення заходів щодо утворення польських формувань у армії Російської Республіки, а саме створення окремих з'єднань на українських теренах. Проте російське командування ще довго не давало на це дозволу, побоюючись втратити контроль над польськими військовими, що почали трактувати перебування у рядах російської армії як тимчасове до появи можливості повернення додому.

Полковник Ю. Руммель, командувач Легкої бригади 3-го Польського корпусу. Фото 1930-х рр.

Питання утворення польських частин в Україні наштовхувалося, окрім спротиву російського командування, ще й на неприхильність до проявів польської військової сили з боку українського населення. Протягом XVI–XVIII ст. у складі Речі Посполитої перебувала частина України, і коли з початком Першої світової війни 1914–1918 рр. почали чіткіше вимальовуватись перспективи відродження незалежної Польської держави, українські землі Правобережжя і Київщини потрапили до кола зацікавлень польських політиків, що прагнули відродити Річ Посполиту в т. зв. історичних кордонах. Російська колонізація українських земель, що настала слід за третім поділом Польщі і поразки повстань кінця XVIII ст., і особливо після 1830 та 1863 рр., до початку Першої світової війни так і не змогла витіснити польську, і на 1914 р. польській шляхті належала майже половина всієї землі у Правобережній Україні[9]. Нерівні умови соціально-економічного розвитку поляків та українців та багате на збройні конфлікти минуле спричинили те, що українсько-польські стосунки були повні взаємних підозр у нещирості та звинувачень і існували на грані відкритої ворожнечі і конфліктів, яким після часів Коліївщини перешкоджало лише російське панування в Україні.

Вже розміщення Польської стрілецької дивізії у Київському військовому окрузі на початку 1917 р. викликало неоднозначну реакцію українства. Михайло Грушевський та Микола Міхновський поставилися до цього гостро негативно, як демонстрацію потенційної польської збройної сили, вектор спрямування якої був невідомий[10]. М. Міхновський та Д. Дорошенко в якості членів Українського національного конгресу, що проходив у квітні 1917 р., навіть звернулися до військового міністра О. Гучкова, який перебував тоді у Києві, з вимогою вивести з-поза українських теренів польські частини[11]. Українська революція 1917 р. привела до влади політиків, не дуже прихильних до польських національних прагнень. До того ж на селі розпочалася самочинна аграрна революція, що спричинила також розорення маєтків польських поміщиків та колоністів

на Правобережжі. У польському часопису «Dziennik Kijowski» містилася спеціальна рубрика «Наші поразки», що щоденно перераховувала розорені селянами польські маєтки та жертв селянських погромів[12]. Дієву участь у цих подіях взяли і деморалізовані й збільшовизовані солдати.

Розорення польських маєтків в Україні природно непокоїло польських військових, що перебували в лавах російської армії, оскільки велика їх частина походила з Київщини, Волині та Поділля, охоплених аграрною революцією. Задля протидії грабунку на з'їздах поляків-військовослужбовців різних частин і з'єднань пропонувалося розмістити польські національні частини у найбільш небезпечних регіонах, створити озброєні дружини з місцевих поляків, і навіть порозумітися у цьому питанні чесько-словацькими частинами[13]. У таких умовах польські поміщики вдаються до середньовічного способу захисту – наймання військових частин для оборони своєї власності. З середини 1917 р. на Правобережжі України починають формуватися т. зв. партизанські загони з поляків, що здійснювали охоронно-каральні функції. Найвідомішим з них був партизанський загін ротмістра Фелікса Яворського, сформований у липні 1917 р. як Польський ударний ескадрон при 74-й піхотній дивізії, а у жовтні 1917 р. перенесений в якості Партизанського загону VII армії до м. Антоніни. Ще під час постою в м. Чортків влітку 1917 р. ескадрон прийняв участь у охороні місцевих мешканців від солдатського свавілля, а під час перебування у Антонінах і околицях міста на прохання польської громади та поміщиків погодився «придушувати розруху», охороняючи ще не розграбовані маєтки та караючи грабіжників-селян[14]. Пізніше офіцери загону досягнуть залічення свого підрозділу до 3-го Польського корпусу, займаючись охороною та реквізиціями для потреб корпусу. Так, 23 грудня 1917 р. при спробі конфіскувати селянських коней солдати загону Ф. Яворського зустрілися з опором і втратили двох осіб вбитими[15].

Спроба іншого «партизанського» польського загону у Ямпільському повіті повернути награбоване майно до попереднього власника звершилася драматичними подіями. Прибулих до с. Ігнатківці карателів селяни обстріляли, після чого об'єдналися з селянами інших сіл і почали винищення польських військових загонів та поміщиків повіту. Невдоволення свавіллям польських поміщиків та їхніми найманцями згодом переросло у селянське повстання, що було придушене лише у середині травня 1918 р. за допомогою австро-угорських військ[16]. Діяльність польських «партизанських» загонів у квітні 1918 р. була також зафіксована на Київщині[17]. Про ці прикрі факти були поінформовані Головний польський військовий комітет і командування польських військ в Україні, проте через відсутність впливу на ці загони (за винятком загону Ф. Яворського) вони нічого не могли з ними зробити[18]. Міністерство польських справ УНР мусило пояснювати українському урядові, що ці загони не є частиною польських військ в Україні[19]. Проте, як згодом виявилося, деякі регулярні військові частини і підрозділи чинили нічим не ліпше від «партизанів», що лише налаштовувало українське населення проти польських «легіонерів».

Створення регулярних польських частин та з'єднань в Україні почалося лише після більшовицького перевороту в Петрограді. Координацію над процесом їх створення здійснював Інспекторат Польських збройних сил в Україні, який очолив генерал-лейтенант Є. де Геннінг-Міхаеліс. 29 листопада 1917 р. на нараді представників Головного польського військового комітету та різних Об'єднань військових поляків було ухвалено розпочати формування національних частин на ділянці створеного за рішенням Генерального секретаріату УНР Українського фронту[20]. Планувалося створити два польських корпуси – 2-й на терені Румунського фронту та 3-й на фронті Південно-Західному. По українських містах було розміщено польські етапно-концентраційні пункти, де утворювалися польські національні частини та підрозділи. Задля порозуміння поляків з українською владою при Міністерстві польських справ УНР було утворено військовий відділ на чолі з С. Грабянським. Відділ займався справами поляків-військових російської армії на території УНР, інформував їх про їхнє актуальне положення, діставав дозволи від українського уряду на перевезення військових частин до місць концентрації польських військ тощо[21].

Через перешкоди, що їх чинили українська влада (наприклад, розформовано польський загін з 600 чол. у Святошині, здійснено спробу ліквідувати польський ескад-

Офіцери "партизанського" загону Фелікса Яворського. 1918 р.

рон поручника С. Млодзяновського), військово-революційні комітети (що перешкоджали будь-яким національним рухам у армії) та командувачі окремих військових частин та з'єднань (які не бажали віддавати солдатів), на січень – лютий 1918 р. полякам вдалося сформувати лише кілька батальйонів піхоти, неповний полк кавалерії, дивізіон артилерії та деякі інші підрозділи. Яскраво виражена антипатія української влади до польських військових частин змушувала поляків обходити її у вирішенні питання створення нових формувань, порозуміваючись лише з військовою владою[22]. Проте це викликало ще більшу підозрілість українців.

У польських формуваннях в Україні не було організовано належного постачання продовольством та амуніцією. Брак одягу, харчів для людей та коней змушував польських військових вдаватися до реквізицій. У Тиврові біля Вінниці це спричинило конфлікт польських частин з українськими селянами, які, протестуючи проти реквізицій, 24 грудня 1917 р. напали на польського військового коменданта ротмістра Шемьота, який, обороняючись, застрелив одного з нападників. Це природно обурило українців і спричинило до видання українським комендантом Вінниці рішення про роззброєння створеного там польського кавалерійського ескадрону[23].

У січні 1918 р., коли більшовицькі війська наблизилися до Києва, українська влада розпочинає переговори з польськими військовими силами, що на той час перебували поблизу Києва, щодо їх участі у боях проти більшовиків. Український уряд дав дозвіл на повторне формування роззброєного польського підрозділу в Києві, на чолі його став полковник Юлій Руммель. Хоча польський партизанський добровольчий загін С. Ейзерта взяв участь у обороні Києва[24], проте генеральний інспектор Польських збройних сил Є. Міхаеліс прийняв рішення не втручатися у будь-яку внутрішню боротьбу в Україні.

Вже 8 лютого 1918 р. польські частини, підпорядковані Інспектору, за його наказом вийшли з Києва у напрямку Житомира. По мірі наступу більшовиків на українську територію ген. Є. Міхаеліс вирішує відступити далі на захід, до Антонін. На шляху до міста генерала відвідали представники польської громади м. Старокостянтинова, які переконали його вступити з відданими йому частинами у місто і вибити звідти невеличкий більшовицький гарнізон. 23 лютого поляки входять до Старокостянтинова. Невдовзі командування 3-го Польського корпусу перенесено до Вінниці. На Поділлі деякі польські частини, слабкі у питаннях забезпечення продовольством і фуражем, розміщуються по маєтках поміщиків польського походження і харчуються за їх рахунок.

Після підписання Брестського мирного договору між УНР та Центральними державами на територію України входять війська Німеччини та Австро-Угорщини. Задля вирішення долі польських формувань на окупованих теренах ген. Є. Міхаеліс виїхав до Києва. З 14 березня 1918 р. тут відбуваються переговори між командуванням польських військ на Україні (2-го та 3-го корпусів), з одної сторони, та представниками української Ради Міністрів і командування німецьких військ, з другої. 3 квітня 1918 р. сторони підписали «Умови перебування польських військ на території України» двома мовами – польською та українською[25]. Угода окреслила польські збройні сили як нейтральні, такі, що мали залишитися на території УНР гістьми до виникнення можливості повернення до Польщі. Провіант і фураж польські війська мали отримувати від українського уряду. Регіоном тимчасового перебування польських військ визначено район Речиця – Гомель – Новозибків – Городня, що був вигідний польській стороні, оскільки давав можливість об'єднання з 1-им Польським корпусом. У цей час частини 2-го Польського корпусу, утвореного у Бессарабії, переходять Дністер і просуваються у зазначеному угодою напрямку.

Проте технічних засобів щодо втілення цього плану в життя у частин 3-го Польського корпусу не було: бракувало палива для транспортів, не було належно організовано інтендантської служби. Крім того, 4 квітня було видано наказ до Армії УНР, в якому пояснювалося, що польські військові не мають жодного права самостійно реквізувати будь-яке майно[26]. Однак місцева українська влада не погоджувалася санкціонувати реквізиції для потреб польських частин.

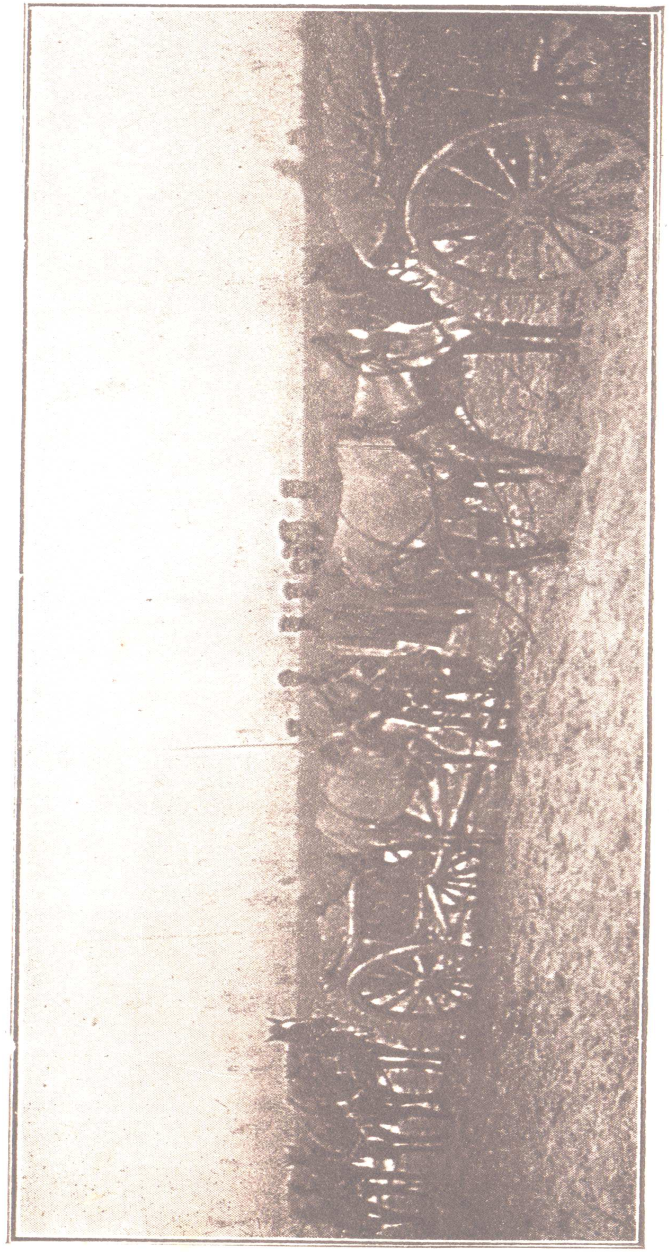

Перехід польських військ через Україну. Весна 1918 р.

Не маючи засобів на існування та не отримуючи від держави продовольства, польські військові вдаються до насильницьких реквізицій та утримуються за рахунок місцевих поміщиків польського походження. До Києва надходило чимало відомостей про реквізиції та насильства польських військових над українським населенням[27]. Самовільні реквізиції польських військ змусили Старокостянтинівську ліквідаційну комісію написати 3 березня рішуче звернення до командувача місцевих частин з вимогою повернути майно селянам. Старокостянтинівський повітовий комісар навіть погрожував роззброїти поляків за допомогою німецьких військ[28]. Не поліпшувала ставлення українців до польських військ недостатня поінформованість населення щодо намірів поляків. Так, комісар Брацлавського повіту в лютому 1918 р. зізнавався, що не має інформації щодо мети формування польських військ, їх чисельності, дозволу на перебування на Поділлі, а також повідомляв, що селяни налякані їхньою присутністю, «думаючи, що це якась карна експедиція»[29].

Реквізиції продовольства у селян у березні 1918 р. спровокували збройний виступ населення подільських сіл Літинського повіту. 16 березня польські кінні артилеристи, повертаючись до Старої Синяви з реквізованими для потреб батареї 70 кіньми (за свідченням дільничного міліціонера, вкраденими селянами у економії поміщика Тржецяка)[30], були обстріляні селянами сіл Війтівці, Митинці та Качанівка, у поляків було забрано коней, кулемет. Селяни жорстоко стратили двох взятих в полон солдатів, а також дівчину-добровольця, в якій помилково впізнали дочку місцевого поміщика[31]. У відповідь польські військові спорядили каральний загін у складі двох взводів кавалерії та артилерійської батареї, який у с. Качанівка оточив загін повсталих селян та розігнав їх пострілами з гармат. Після цього було спалено вщент с. Качанівка з не менш як 400 хатами та кілька хат у с. Войтовець, жертвами карального походу стали від 40 до 50 селян, які мали зброю[32].

Інший випадок, спровокований селянами, стався 20 березня 1918 р. Поляки, що проїжджали повз село Баланівці Ольгопільського повіту, були обстріляні «сільськими хуліганами», через що вони підпалили 24 хати та вбили та поранили трьох селян[33].

Подібні, на щастя, менш трагічні, випадки відбувалися і у інших місцевостях на Поділлі: у Літинському повіті (с. Дяківці), Вінницькому повіті (с. Пилява), Гайсинському повіті (с. Джулинки, Вікнино, Ометинці), і на Волині (Крем'янецький та Терещенський повіти)[34], у м. Пузирок та м. Антоніни Заславського повіту (район розміщення 2-го уланського полку 1-го Польського корпусу), у Ольгополі, Чечельнику, селах Уманського та Канівського повітів[35], тобто також у районі перебування частин 2-го Польського корпусу. Вони навіть розглядалися на засіданнях Малої Ради[36]. Здавалося б, передбачені угодою від 3 квітня 1918 р. умови перебування польських військ в Україні мали припинити конфлікти. Але у середині квітня в околицях Немирова, де розміщувалися частини 3-го Польського корпусу, дійшло до нових боїв з українським населенням.

Слід зазначити, що польські військові дивилися на озброєні селянські загони не як на супротивника в умовах війни, а лише як на збройні банди, і тому часто замість того, щоб вступити в бій з нападниками, реагували у старий середньовічний спосіб – мстилися найближчим селам, підпалюючи хати, забираючи зброю і караючи нерідко ні в чому не винних мешканців. Проте у квітні 1918 р. проти присутності на Поділлі польських військ виступили поважні сили, що включали озброєне селянство та підрозділи Вільного козацтва, і недооцінка поляками сил супротивника призвела до винятково кривавих подій.

У цей час підрозділи 3-го Польського корпусу вступили у конфлікт з місцевим селянством, яке противилося реквізиціям та при нагоді роззброювало окремих польських солдатів та невеликі підрозділи (наприклад, 10 квітня роззброєно обоз уланського полку)[37]. 13 квітня ці дії спричинили розірвання зв'язків між командуванням та ескадронами 7-го уланського полку, що розмістився у районі міст Тиврів та Немирів. Ситуацію загострювала присутність у регіоні агітаторів від російської шовіністичної організації «Красная точка», які під загрозою покарань змушували селян зі зброєю в руках виганяти «польські легіони», «вожаків українсько-германського руху зрадників Росії», конфісковувати майно євреїв (за висловом губерніального комісара «дуже шкідлива для УНР» організація)[38]. Коли 14 квітня 1918 р.

Командування польських військ в Україні. Вінниця, 1918 р.

командувач 7-го польського уланського полку полковник Генріх Кунцман постановив протидіяти цьому та цілком роззброїти місцеве селянство, українські селяни вирішили чинити збройний опір. Відбулося кілька сутичок, через які до Немирова виїхала українська комісія для заспокоєння польських військових.

Разом з тим Немирів оточили селянські збройні загони (до 1,5 тис. чол.)[39] та підрозділи Вільного козацтва, що прагнули цілковитого роззброєння поляків. Полковника Г. Кунцмана, який з кількома уланами виїхав за артилерією до с. Дзвонихи, по дорозі вбили селяни. До міста пробивалися польські кавалерійські підрозділи, розміщені по навколишніх селах[40]. Брацлавський повітовий комісар, замість залагодити конфлікт, просив владу в Києві про військову допомогу проти поляків[41].

Увечері 14 квітня селяни почали атаку на Немирів, яка була відбита за допомогою кулеметів, і повторили її вранці 15 квітня. В ході боїв селяни, погано озброєні та не звиклі до бойових дій з регулярною армією, але чисельно переважаючі, спричинили тяжкі втрати в польських частинах. Польські улани перейшли до контрнаступу, зупиняючи атаки селянських загонів. Того ж дня у помісті поміщиці Щербатової представниками від селян та польськими офіцерами на чолі з підротмістром Ромішевським було підписано мир, що передбачав відправлення польських солдатів зі зброєю на возах до австро-угорського штабу у Вінниці під ескортом козаків[42]. Проте після того, як польські солдати зложили зброю, селяни несподівано напали знову та забили 35 осіб (ще 30 дістали поранення), а решту 206 осіб (три ескадрони уланів) під конвоєм випровадили до Жмеринки[43].

Про бої під Немировом почув начальник штабу командування польських військ підполковник П. Бартель де Вейденталь (Барта), який прибув до с. Дзвонихи з ротою піхоти, тиврівським Рицарським легіоном, загоном кінних розвідників та артилерійським підрозділом. 15 квітня він очолив атаку на позиції українських частин, відбивши переправу через Буг біля с. Канава, проте був змушений скоро відступити назад до Дзвонихи, а 16 квітня – через Тиврів до Гніваня[44]. Кілька хат навколишніх сіл постраждали від артилерійського вогню. Поляки обороняли позиції в Гнівані до 18 квітня, спричинивши значні втрати серед селян та загонів Вільного козацтва[45].

Внаслідок боїв біля Гніваня 18 квітня 1918 р. за посередництвом вінницького повітового коменданта полковника Савицького та австрійських військ, що перебували у регіоні (за активної участі австрійського полковника поляка Лінде), підписано умову про закінчення боїв між українськими селянами та «польськими легіонами»[46]. Польська та українська сторони зобов'язалися не нападати одна на одну, а для розслідування того, що сталося, призначалася слідча комісія, що мала покарати винних. Польські частини, що потерпіли поразку, отримали право переміщення до Вінниці.

Кривава сутичка між селянськими загонами та польськими військовими підрозділами, що набрала масштабу справжньої битви, спричинила значні втрати серед 7-го уланського полку: було забито 32 чол. (не рахуючи полковника Г. Кунцмана та солдатів та офіцерів, вбитих беззбройними після підписання угоди), 36 поранено, ще 33 згинули без вісти[47]. Втрат зазнали наступні підрозділи: чотири уланські ескадрони, кулеметна рота, обоз та рота зв'язку. Рицарський легіон втратив 23 чол.[48] Восьмеро польських офіцерів напередодні нападу селян на Немирів подали заяви про вихід з війська, щоб уникнути участі у ганебному бою[49]. Забитих та поранених селян просто ніхто не рахував. Безперечним є той факт, що втрат серед селян було значно більше. Відомо, що лише у Тиврові було зібрано до 500 забитих та поранених українців[50].

Підполковник Барта, який був посланцем підпільної Польської військової організації, що боролася за незалежність Польщі від німецько-австрійських окупантів, видав наступного дня наказ-заклик до солдатів, а також звернення до селян українською мовою, в якій покладав провину за події 13–17 квітня на «ворожі сили», під якими розумілися окупаційні австро-німецькі війська[51]. Відкритий заклик польського командування боротися проти окупантів міг призвести до негайного роззброєння усіх польських частин, тому Головне командування Польських військ в Україні вирішило змістити Барту з посади.

Міністерство внутрішніх справ УНР 18 квітня 1918 р. повідомило командування 3-го Польського корпусу, що в разі повторення самочинних реквізицій «уряд Української республіки не зупиниться перед повною ліквідацією польського війська на Україні»[52]. 19 квітня військовий міністр УНР О. Жуковський та міністр внутрішніх справ М. Ткаченко внесли на розгляд уряду питання про «повне роззброєння польських легіонів»; Повідомлялося, що з боку міністерства військових справ та внутрішніх справ прийняті заходи щодо повного роззброєння польських військ[53]. Проте здійснити це власними силами українські політики не могли. Цією справою зайнялося командування німецьких військ в Україні.

Перевезення польських підрозділів до Вінниці під наглядом австро-угорських військ зупинило конфлікт з українським населенням. За кілька днів після боїв частини 3-го Польського корпусу отримали наказ австро-угорських військ перейти до регіону Хмільник – Пиків – Янів. Новий командувач частин корпусу полк. Ю. Руммель погодився на ці умови без згоди командування у Києві, не вбачаючи іншого виходу. Там польські військові частини перебували фактично інтернованими до повного їх обеззброєння улітку 1918 р.

У цей час змінилася політична ситуація в Україні: до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, і вплив німецького командування на українську політику значно посилився. Вже 1 травня 1918 р. німці заявили командуванню Польських військ в Україні, що українська сторона не погоджується, щоби польські частини, хоча б тимчасово, перебували на території Української Держави. В ім'я українського уряду німецьке командування вимагало повної демобілізації. З цього приводу переговори щодо перебування на території України польських військ було поновлено у Києві, проте вони не призвели до будь-яких позитивних результатів. 11 травня 1918 р. частини 2-го Польського корпусу, що перебували в околицях Канева, були атаковані переважаючими німецькими силами та змушені до капітуляції. 2-й Польський корпус було роззброєно, частину солдатів заарештовано та перевезено до німецьких військових таборів. А вже 10 червня 1918 р. австро-угорська армія оточила частини 3-го корпусу і полк. Ю. Руммель був змушений підписати умову про демобілізацію. Солдати бригади повинні були залишитися на Вінниччині до часу можливості повернення до Польщі. Таким чином австро-німецьке командування ліквідувало останні польські частини в Україні.

Польське військо в Україні, що створювалося під час Першої світової війни з солдатів-поляків російської армії задля боротьби проти Німеччини та Австро-Угорщини з метою визволення Польщі та мало стати зав'язком армії незалежної Речі Посполитої, на момент створення опинилося у тяжких військово-політичних умовах. Командування польських військ не змогло забезпечити належні умови їх існування на чужій території, що спричинило непорозуміння з українською владою та місцевим населенням, яке було втягнуто у аграрну революцію та противилося реквізиціям продовольства і фуражу, без яких польські військові частини не могли існувати на українських теренах. Це стало причиною кривавих подій березня – квітня 1918 р. на Поділлі, що зайвий раз загострило українсько-польські стосунки та налаштувало українське населення проти польських військових, що скоро мало наслідком недовіру селян до польських частин у 1920 р. Конфлікт вдалося залагодити лише за допомогою окупаційних австро-німецьких військ, що ізолювали, а потім і повністю ліквідували Польське військо в Україні. Проте невдовзі збройний опір селян обернувся проти них, виливишись у низку повстань проти австро-угорських та німецьких військ.

ПРИМІТКИ:

1. *Кулик А., Пташинський П.* До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції // Архів Радянської України. – 1932. – № 5–6. – С. 184–185.

2. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 532–533.

3. *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: Рік 1918. – К., 1997. – С. 46–50.

4. *Папакін А. Г.* Створення польських військових формувань у складі російської армії підчас Першої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 4. – С. 40; *Його ж.* Польські військові корпуси на території України 1917–1918 рр. // Військово-історичний альманах. – 2006. – № 1. – С. 25–41.

5. Див.: *Bagiński H.* Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914–1920. – Warszawa, 1921. – 598 s.; *Lipiński W.* Walka zbrojna o niepodległość Polski, 1905–1918. – Warszawa, 1931. – 444 s.

6. *Grosfeld L.* Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji, 1917–1919. – Warszawa, 1956. – 228 s.; *Wrzosek M.* Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918. – Warszawa, 1969. – 366 s.; *Ostoja-Owsiany A.* Drogi do niepodległości. – Warszawa, 1989. – 208 s.

7. *Bagiński H.* Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914–1920. – Warszawa, 1921. – S. 154, 174; *Папакін А. Г.* Створення польських військових формувань... – С. 36.

8. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1787, оп. 5, спр. 14, арк. 54–54зв.

9. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 305.

10. Див.: *Савченко Г.* Польські військові формування у Києві у 1917 році // Pamiętnik Kijowski. T. 6. Polacy w Kijowie. – Kijów, 2002. – S. 219; *Савченко Г.* Польські військові формування як чинник розгортання українського військового руху в російській армії (березень – травень 1917 р.) // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 8. – С. 85–86.

11. Государственный архив Российской Федерации, ф. 5881, д. 584, л. 50.

12. *Kossak-Szczucka Z.* Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917–1919. – Kraków, 1922. – S. 41.

13. ДАКО, ф. 1787, оп. 5, спр. 6, арк. 110 – 110 зв., спр. 32, арк. 4.

14. *Dzierżykraj-Stokalski W.* Dzieje jednej partyzantki z lat 1917–1920. – Lwów, 1927. – S. 19, 35–36.

15. ДАКО, ф. 1787, оп. 5, спр. 17, арк. 55.

16. *Захарченко П.* Вказ. праця. – С. 48–49.

17. ДАКО, ф. 1787, оп. 9, спр. 1, арк. 29, 30.

18. Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa (далі – CAW), dział "Formacje Wschodnie", zespół "Naczpol", sygn. I. 122. 99. 30, s. 17, 24.

19. *Матвієнко В.* Україна і Польща в 1918 році: проблема формування новітніх міждержавних відносин // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – К., Краків, 2002. – С. 44–45.

20. *Wrzosek M.* Polskie korpusy wojskowe... – S. 140, 144.

21. CAW, dział "Wojskowe Biuro Historyczne", "Wydział formacji polskich", sygn. I. 341. 1. 434, brak paginacji; *Wrzosek M.* Polskie korpusy wojskowe... – S. 138–139.

22. ДАКО, ф. 1787, оп. 5, спр. 17, арк. 128.

23. *Wrzosek M.* Polskie korpusy wojskowe... – S. 163.

24. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної ради. – К., 2002. – С. 212 – 213; *de Henning-Michaelis E.* Burza dziejowa. Część III. W zamęcie. Przycinek do historii formacji polskich w Rosji 1917–1918. – Warszawa, 1929. – S. 44.

25. CAW, dział "Formacje Wschodnie", zespół "Naczpol", sygn. I. 122. 99. 30, s. 4–7; ДАКО, ф. 1787, оп. 9, спр. 1, арк. 24–25зв.; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО), ф. 1793, оп. 1, спр. 46, арк. 113–115. Українською мовою опубліковано в: *Ів. За-вич.* Чужоземні військові формування в українській державі // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 94–98.

26. ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 16, арк. 66.

27. Там само, оп. 9, спр. 1, арк. 2–4, 10–11 зв., 17, 21, 27, 29, 30.

28. Там само, оп. 1, спр. 16, арк. 3, 14–14 зв.

29. ЦДАВО, ф. 1793, оп. 1, спр. 64, арк. 10.

30. *Кулик А., Пташинський П.* Вказ. праця. – С. 202–203; ЦДАВО, ф. 2592, оп. 1, спр. 38, арк. 12.

31. ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 20, арк. 27–28; ЦДАВО, ф. 2592, оп. 1, спр. 38, арк. 13, 17–17зв.; Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 64, арк. 20а.

32. CAW, ibid., zespół "Lekka Brygada III Korpusu", sygn. I. 122. 72. 1, s. 220–224; *Захарченко П.* Вказ. праця. – С. 50; *Кулик А., Пташинський П.* Вказ. праця. – С. 208–209.

33. ЦДАВО, ф. 1793, оп. 1, спр. 64, арк. 43.

34. ЦДАВО, ф. 1793, оп. 1, спр. 64, арк. 25, 73; *Захарченко П.* Вказ. праця. – С. 47.

35. Нова Рада. – 1918 р. – № 47 (2 квітня). – С. 4; № 48 (3 квітня). – С. 3; ДАКО, ф. 1787, оп. 6, спр. 19, арк. 75; оп. 9, спр. 1, арк. 10–11зв.

36. *Захарченко П.* Вказ. праця. – С. 48.

37. ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 19, арк. 5–5 зв.

38. Там само, оп. 8, спр. 18, арк. 19–19 зв.; ЦДАВО, ф. 1793, оп. 1, спр. 68, арк. 1, 2–3, 5, 7, 15, 16.

39. *Bagiński H.* Op. cit. – S. 389; ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 19, арк. 12.

40. CAW, ibid., sygn. I. 122. 72. 1, s. 49–56, 64–69.

41. ЦДАВО, ф. 1793, оп. 1, спр. 64, арк. 91.

42. CAW, ibid., sygn. I. 122. 72. 1, s. 57.

43. Винницкое эхо. – 1918. – № 2 (19 апреля). – С. 2.

44. *Bagiński H.* Op. cit. – S. 392–394; CAW, ibid., s. 70–77.

45. Винницкое эхо. – 1918. – № 2 (19 апреля). – С. 2.

46. CAW, ibid., sygn. I. 122. 72. 1, s. 188.

47. Ibid., sygn. I. 122. 72. 1, s. 47, sygn. I. 122. 72. 7, s. 127–130; ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 14, арк. 28.

48. ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 14, арк. 14–15.

49. CAW, ibid., sygn. I. 122. 72. 7, s. 216.

50. *Bagiński H.* Op. cit. – S. 393.

51. ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 8, арк. 38; оп. 8, спр. 18, арк. 24–24 зв.

52. Там само, спр. 18, арк. 27–27 зв.

53. Цит. за: *Матвієнко В.* Вказ. праця. – С. 44; ЦДАВО, ф. 1064, оп. 1, спр. 64, арк. 84 зв.–85.

О. Бобовніков
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ТАКТИКИ ТАНКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ*

Військові дії, з давніх давен і до нашого часу, є складна система взаємодії різних видів збройних сил та родів військ. З погляду людини, мало знайомої з військовою справою, це все можна гарно описати рядком Лермонтова: «Смешались в кучу кони, люди…». Тобто, являє собою хаос і безлад. Але так здається лише на перший погляд.

Тактика (від давньогрецького слова «тактос» – порядок, розташування) є антонімом військовому хаосу, і складовою військового мистецтва, що включає в себе теорію і практику підготовки та ведення бою різними частинами й підрозділами.

Жодна війна не вигравалася відсиджуванням у фортецях. Навіть оборона має на меті створити сприятливі умови для переходу у наступ (або контрнаступ), захоплення стратегічної ініціативи, та розгрому противника. В той же час, втрати військ у наступі завжди є більшими, ніж у обороні, тому досить давно була виведена формула, що на проміжку, де треба прорвати оборону, необхідно зосередити хоча б утричі більше військ, ніж мають оборонці.

Потреба у мобільній зброї, яка б до того ж, мала достатню захищеність, була завжди, і завжди існувало протистояння трьох принципів: мобільність, захист, могутність озброєння. Середньовічні рицарі мали достатню для тих часів броню, але з появою мушкетів стали вразливими для вогню з вогнепальної зброї. Мушкетери в свою чергу були значно менш мобільні за рицарів. З розвитком військово-технічних засобів роди військ змінювалися, зброя вдосконалювалася, але принцип мобільності-озброєності-захисту залишався. І саме цей принцип знайшов своє найкраще відображення у концепції танка.

Історію танків можна виводити з багатьох прикладів – креслень Л. Да Вінчі, козацьких пересувних таборів з возів – прикладів спроб поєднати принципи захисту, мобільності, та вогневої потужності можна наводити безліч. Проте, думаю, цікавіше буде розібратися з безпосередніми попередниками танків.

* Початок. Продовження у наступному випуску.

У Першу Світову війну склалася досить цікава ситуація – військові засоби за своїми можливостями значно випередили розвиток військової думки, розвиток тактики. Тобто, була зброя, а розуміння – як нею розпорядитися найкраще – не було. Штабам довелося навчатися ціною крові солдат.

Кіннота, на яку традиційно покладалися прориви та рейди по тилах, виявилася занадто незахищеною для нових умов – встигнути подолати відстань між залпами повільно стріляючих піхотинців це одне, а йти на безупинні черги кулеметів – зовсім інше.

Беручи до уваги те, що до 1910 року у Західній Європі та США було вже більш ніж 400 000 автомобілів із двигунами внутрішнього згоряння, відповідь була на поверхні: броньований автомобіль. Досить мобільний та захищений, цей вид озброєнь виключно добре зарекомендував себе на початку ПСВ. Вони використовувалися в обороні (саме на броньовиках голландці вперше випробували те, що пізніше, вже у Другу Світову війну стане називатися «мобільною обороною»), в наступі, робили зухвалі рейди по тилах. Але військові дії перейшли до статичних – обидві сторони зарилися у окопи під захистом перехресного вогню кулеметів, а вкрита воронками від вибухів артилерійських снарядів земля робила неможливим проїзд автомобілів по нейтральній території. А ще й кілометри колючого дроту. Генерали кидали солдат на кулемети, втрачаючи тисячі людей за 1-2 відвойовані кілометри, але це не було вирішенням проблеми. Отруйні гази дали надію, але через деякий час все знов зупинилось, з тією лише різницею що тепер у солдат були протигази. Війна застрягла у багнюці.

Відповідь прийшла із далекої від військових справ галузі – сільського господарства. Гусеничні трактори, маючи широкі гусениці, не боялися багнюки, для траків не перешкода лінії з колючого дроту. Потужність тракторів того часу залишала бажати кращого, тому окрім того, щоб навісити на трактор броню, треба було навчити його долати солідні перешкоди. Для цього майбутній легенді пустили траки навколо всього корпуса.

Новітній тип озброєння, що був для секретності названий «танк» (з англійської – «бак, резервуар»), був якнайкраще пристосований для того, щоб змінити хід війни: він був захищеним (на рівні і навіть краще за бронеавтомобілі), високомобільним та мав могутнє озброєння – гармати та кулемети.

Дебютом танків стала битва на р. Сомме (Франція) у вересні 1916р. При підтримці 49 танків Mark I англійцями у 3-годинному бою було захоплено зону німецької оборони глибиною 5 км, за яку до цього йшли бої декілька місяців.

Не дивлячись на дуже низьку надійність танків того часу (з 49 танків при Сомме 17 вийшло з бою через поломки), у цьому виді озброєнь побачили перспективу і біля Камбре в листопаді 1918 р. вже 378 танків Mark IV перейшли в наступ. Цього разу були здійснені заходи з кращої організації бою: була вибрана сприятлива для наступу танків місцевість, забезпечена несподіваність наступу (наступ відбувся без артпідготовки), танки діяли масою на напрямку основного удару. Вперше планом було передбачені дії танків для більш глибокого удару по тилах німців без взаємодії із власною піхотою та артилерією. Результатом цієї операції стало те, що за 12 годин бою сильна оборона німців була прорвана на відтинку 13 км і вглиб на 9 км. Було взято 8 тисяч полонених, захоплено 100 гармат.

Вже з цих перших спроб можна вирисувати певні тактичні прийоми, які залишаться незмінними аж до останнього часу:

1. Першочерговим завданням танків було, є і залишається прорив оборони противника.

2. Розвиток наступу (те, що спробували зробити при Камбре, але буде розвинуто та широко впроваджено у життя вже у ДСВ).

3. Підтримка дій піхоти.

Перший бій між танками відбувся 24 квітня 1918 року. Він мав несподіваний характер – три німецькі та три англійські танки просто вийшли назустріч один одному. Для англійців розклад сил був не найкращим – з трьох їх Mark IV два мали лише кулеметне озброєння (були «самками» за термінологією того часу), і лише один мав гармату. Німецькі танки A7V всі були гарматними і мали вдвічі товстішу броню. Бій

відбувався біля англійської піхоти, на виду в німецької артилерії з відстаней в декілька сотен метрів. Піхота не мала протитанкових засобів, а артилеристи боялися вразити свої танки, тому, можна сміливо казати, що це була танкова дуель.

Двоє англійських «самок» отримали влучення і відійшли, третій англійський танк продовжив бій. На відміну від німецьких танків що зупинилися для більш точного ведення вогню, англійський танк маневрував, стріляючи в коротких зупинок. Один з німецьких танків отримав три влучення, і був кинутий екіпажем, а англійський танк порвав гусеницю. Інші двоє німецьких танків залишили поле бою.

Пізніше цього ж дня один німецький A7V зустрівся в бою з 7ма англійські Mark A (легкий танк з кулеметним озброєнням), підбив один та пошкодив три (ще три знищила артилерія). Таким чином було відкрита ще одна якість танків – як протитанкового засобу. Хоча в такій якості танки в ПСВ більше не використовувалися.

Ще, з цього ж бою можна зробити наступні два висновки:

1. В першому зіткненні мобільність виграла у захищеності

2. В другому – захищеність і озброєння – в мобільності

Тобто вже тоді можна було зробити висновок про те що ідеальний танк мав збалансувати в собі ці три якості. Проте на усвідомлення цього пішло ще багато років.

Досить швидко забувши всі уроки ПСВ в повоєнні роки військові продовжували мислити кавалерійськими шаблонами – в ролі основної маси танків військова думка бачила легкі танки з виключно кулеметним озброєнням, або маючі гармату невеликого калібру. Ще у підручнику 1940 року ми бачимо поділ танків на такі основні види:

- малі: вага до 5 тон, виключно кулеметне озброєння
- легкі – вага до 15 тон, на озброєнні малокаліберна гармата та кулемет, або лише кулемети
- середні – вага до 30 тон, на озброєнні гармата великого калібру та кулемет
- вагою понад 30 тон, на озброєні декілька гармат та кулеметів.

Німецька військова думка поділяла танки не за вагою, а за калібром гармати, проте сама ідея була схожою.

Легким танкам відводилася роль розвідки та підтримки піхоти. Вони мали входити в розриви ворожої оборони яку проривали середні та важкі танки і розвивати наступ проводячи рейди по тилам противника. Тут, насправді, ідеї радянської та німецької військової думки йшли схожими шляхами: довгий час позбавлена можливості будувати свої танки Німеччина навчала майбутніх танкістів разом із радянськими. Звичайно що відбувалися запозичення, й тому немає нічого дивного в схожості.

Так, хоча й німецькі й радянські військові прийняли основні ідеї концепції майбутньої танкової війни англійського офіцера Дж. Фуллера що вбачала якраз прорив танків вглиб тилу противника, але були й відмінності. І хоча і там і там запорукою успіху вважалося масове використання танків на напрямі головного удару, проте, не дивлячись на розуміння цього факту, як і Великобританія СРСР бачив танки разом з піхотою, тобто як засіб її підсилення що певною мірою нівелювало це розуміння.

Цитата:

В наступательном бою на главном направлении каждый стрелковый батальон усиливается обычно одной танковой ротой. Следовательно, стрелковому полку может быть придано до батальона танков, а стрелковой дивизии 2–3 батальона[1].

Зазвичай це значило що танки придавалися піхотним підрозділам, та отримували команди від командування піхотних частин: «Приданную танковую роту

как тактически неделимую единицу командир стрелкового батальона не распределяет, а указывает танкам порядок поддержки стрелковых рот.

При наличии на фронте тяжелых и средних танков последние находяться в распоряжении командира стрелкового полка или дивизии. <…> Танковая рота, приданная стрелковому батальону, должна выполнять требования командиров стрелковых рот, если они соответствуют сложившейся обстановке и не противоречат указаниям командира стрелкового батальна»[2].

Кількість танків, що надавалися піхотним підрозділам, була різною, зазвичай по 5-50 танків на кілометр фронту. Кількість та тип танків мали вирішуватися в залежності від типу перешкод, але виходили з того, що на одну протитанкову гармату противника треба 4-5 танків (легких). Якщо оборона дуже міцна, то кількість танків могли довести до 60-70 із доданням важких та середніх танків (10 танків на кілометр фронту). Піхотна ж частина, що мала вести бій на другорядному напрямі, могла й зовсім не отримати танків.

Те що, можливо, звучало досить розумно, на практиці тих часів виявилося зовсім недієвим: танки розпорошувалися в невеликих кількостях по всьому фронту, а танковими підрозділами командували піхотні командири, які досить часто й гадки не мали щодо можливостей та особливостей цих бойових машин (хоча танкісти й мали доповідати свої думки з приводу доцільності використання танків в залежності від умов, але прислухалися до підлеглих, зрозуміло, не часто).

Легкі ж танки, не дивлячись на свою швидкість, ще у боях в Іспанії зарекомендували себе, як надто слабо броньовані, і масово винищувалися артилерією, що, напевне, і породило таке співвідношення – 4-5 танків на одну протитанкову гармату.

Проте, не дивлячись на підпорядкованість танкових військ піхотним потребам, вже тоді усвідомлювали, що танки є найвигіднішим засобом для обходу чи охватів флангів противника. Реалізовано це мало бути проривом середніми та важкими танками оборони, та вклиненням вглиб прориву малих та легких танків. В разі прориву оборони, з метою швидшого виходу в тил, танки мали поєднуватися у танкові підрозділи та діяти у відриві від піхоти.

Взаємодія родів військ забезпечувалася розрахунком швидкості просування військ, чим досягався своєчасний вихід на певні рубежі, установкою чіткої підпорядкованості, бойових задач, та провести бойове розподілення танків.

Завданням танків у взаємодії з піхотою було прокладати проходи у дротових загородженнях, знищувати вогневі позиції противника, та захищати піхоту від нападів танків або бронемашин противника. У відповідь піхота мала допомагати танкам у знищенні цілей, вказувати танкам на непомічені ними цілі (актуальне і складно реалізуємо до нині: з досвіду війни в Іраку, на танк «Абрамс» встановлено в надгусеничній ложі телефон зв'язку піхоти з танком), допомагають танкам знаходити та долати протитанкові перешкоди, забезпечує безпеку знаходження танків у районах збору та допомагає службам матеріального забезпечення і ремонту танків.

«Танки, окаймляемые огнем артиллерии, делают проходы в проволоке и уничтожает огневые точки противника на переднем крае, обеспечивая при этом атакующей пехоте бросок в штыки»[3].

У взаємодії артилерії з танками танк мав допомагати артилерії у створенню проходів в протипіхотних перешкодах, знищувати вогневі точки що не може обстріляти артилерія, подавляти пункти спостереження, засоби зв'язку та матеріальну частину ворожої артилерії, захищати артилерію від ворожих танків. У відповідь, артилерія маскує вихід танків на вихідні позиції, осліплює пункти спостереження противника, подавлює протитанкові засоби противника, супроводжує вогнем атаку танків.

З авіацією танки мали взаємодіяти наступним чином: розвивати успіх штурмової та бомбардувальної авіації при нападі на ворога, знищувати зенітні засоби противника, захищати аеродроми від нападів танків противника. Авіація, в свою чергу, мала забезпечувати танки розвідданими, доставляти паливо-мастильні матеріали, боєприпаси, і таке інше, а винищувальна авіація – прикривати дії танків в небі.

Між собою та з командуванням танкові частини мали зв'язок по радіо, що було встановлено у командирських машинах. Під час радянсько-фінської війни командиру

танкового підрозділу доводилося керувати підлеглими без радіо за допомогою прапорців (власне таке положення залишалося і до ДСВ), а антена радіо також видавала командира, що призводило до великих жертв серед молодшого офіцерського складу радянської армії. Пізніше антени прибрали, а найчастішим видом командування в бою було «роби як я».

Хоча, звичайно, в теорії кожен танк мав отримати свою бойову задачу, проте в швидкозмінному ході бою все передбачити було просто неможливо, тому «роби як я» залишалось найкращим методом не втрачати контроль над підлеглими, а вилазити із прапорцями із башти було не найкращим засобом дожити до пенсії.

Окремо танкові частини, як вже писалося, мали іти після прориву оборони, або у відомий відразу розрив у бойових порядках, фланг противника. В такому разі танки діяли або самостійно, або за підтримки мотопіхоти. Також танки мали діяти окремо під час переслідуванні противника розвиваючи успіх, або при нападі на ворога що не встиг ще достатньо закріпитися на позиціях.

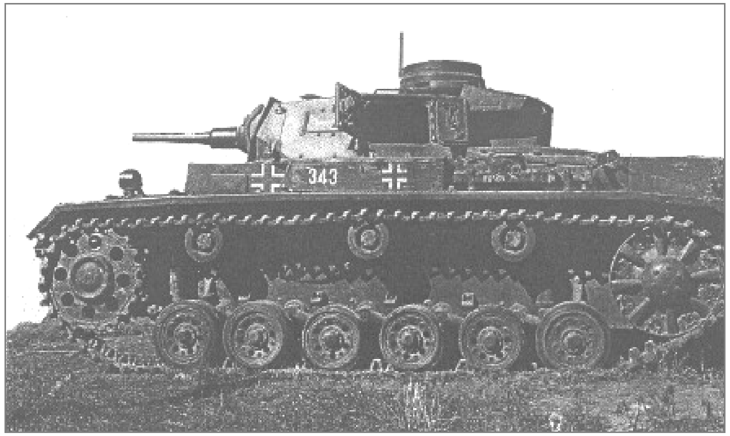

Тобто, як ми бачимо, кардинально тактика початку атаки, зламу переднього краю оборони від ПСВ далеко не пішла, - танки їдуть, відразу за ними, без розриву, йде піхота. У Великобританії військова думка була досить схожа – були піхотні танки (повільні і сильно броньовані) для зламу переднього краю оборони разом із піхотою, та крейсерські – для розвитку успіху.

Відмінності від ПСВ починалися вже після прориву переднього краю оборони – з введенням в розрив легких високо маневрених танків, або за наявності певних умов для окремих дій танків.

Другою важливою відмінністю від тактики ПСВ у СРСР було те, що ближче відноситься до стратегії, але має реалізуватися тактикою: «теорія глибокої наступальної операції». Будучи в стратегічному плані дуже схоже на німецьку теорію «бліцкригу» в тактичному, мало певні корінні відмінності (на початку). На ній ми зупинимось пізніше.

Ми розглянули тактику використання танків у СРСР, тепер подивимось відмінності у її розвитку напередодні ДСВ у Німеччині.

Будучи телеграфістом, зв'язним за освітою, та маючи великий досвід керування автотранспортними підрозділами, Гейнс Гудеріан, відштовхнувшись від тих самих що й СРСР ідей Дж. Фуллера, вдосконалив та розвив ідеї англійського офіцера, поставивши їх на службу до німецької стратегії бліцкригу.

«В том же 1929 г. я пришел к выводу, что одни танки или танки, приданные пехоте, не могут иметь решающего значения. Изучение военной истории, итогов маневров в Англии и собственного опыта убедили меня в том, что танки могут быть

использованы наиболее эффективно лишь тогда, когда всем остальным родам войск, поддерживающим танки, будет придана такая же скорость и проходимость.

«Танки должны играть ведущую роль в соединениях, состоящих из различных родов войск; все остальные рода войск обязаны действовать в интересах танков. Поэтому необходимо не танки придавать пехотным дивизиям, а создавать танковые дивизии, в состав которых должны входить различные рода войск, обеспечивающие эффективность действий танков»[4]. Власне вже з цієї цитати мемуарів Г. Гудеріана стає зрозуміла та головна тактична відмінність між стратегіями Німеччини та військ майбутніх союзників.

Головним ударним засобом в Німеччині зробили танкові дивізії, до складу яких входила й моторизована піхота, здатна рухатися із швидкістю танків, і артилерія на механізованих тягачах – дивізія високо мобільна та маюча високу вогневу могутність.

Головним союзником танків німецька військова думка вбачала не артилерію, а авіацію – саме вона, будучи найшвидшим родом військ, мала забезпечувати танкам безпосередню вогневу підтримку. В ударних частинах завжди знаходився представник авіації, який з місця і кваліфіковано давав укази літакам.

Піхотні частини, артилерія на гужовій тязі – усе входило в прорив і закріплювало успіх.

Ще однією важливою, можливо навіть головною, особливістю танкових військ Вермахту (те заради чого я акцентував увагу на освіті Гудеріана) була радіофікація всіх танків без виключення, а не лише командирських, як у СРСР. Командир танку завжди міг доповісти командиру, запитати в нього нові цілі та напрямок руху, тощо. Це різко підняло керованість танками в бою, забезпечило високу ефективність їх використання та взаємодії між собою та з іншими родами військ, а командування їхало разом з військами і керувало по радіо, не очікуючи прокладання телефонних проводів.

Саме таке сприйняття танків, та розуміння тактики та стратегії їх використання, дозволило Німеччині виключно вдало розпочати ДСВ. Не міць броні чи калібр гармат вирішили долю початку війни – гадаю багатьом відомо наскільки в кількісному та якісному відношенні були слабші німецькі танки за радянські чи англійські та французькі.

У другій половині ДСВ німецький досвід прийняли на озброєння в тій чи іншій формі всі армії що їм протистояли. Саме ця, здавалось, чарівна можливість швидко закінчити війну «малою кров'ю на чужій території» і запаморочила голову нашим стратегам, не давши ані тоді, ані вже у повоєнний період, зрозуміти концепцію маневреної війни глибше та створити протидію до бліцкригу.

Проте наступ це одне, а оборона – інше. І власне саме тут, маючи дуже схожу з німецькою теорію наступу, СРСР напередодні ДСВ мав недоробки у тактиці, що й призвело до початкових катастроф на фронтах.

А в переході Німеччини до оборони світ побачив ще одну форму використання танків – мобільної оборони, яка, на мою думку, будучи відпрацьована у СРСР до початку війни, зірвала би «бліцкриг» неподалеку від кордонів, і навпаки – якщо б Німеччині не завадило ресурсів, то зірвала б наступи країн-союзників. І знов роль першої скрипки тут грали танкові війська.

Знову згадаємо три фактори які формують розвиток танків: озброєння, бронювання, мобільність. Як це не дивно, але й в обороні мобільність залишається одним з найважливіших параметрів танка. Що й зуміли довести німецькі генерали у другій половині ДСВ. Щоб пояснити простіше знов-таки піднятися вгору, до стратегічного рівня.

Зазвичай фронт уявляють якоюсь безперервною лінією, і війська йдуть туди куди їм наказано, прямо по карті в потрібному напрямку. За ними «на пагорбі» (тобто в

тилу) стоять воєначальники та віддають приказ. За військами розташовані тилові служби. Стратегія бліцкригу заснована на тім що «ударний кулак» (потужне військове угрупування) збирається в одному місці, створюючи значну тактичну перевагу над обороною противника в цьому місці, а потім наноситься удар, причому відразу на всю глибину оборони. Тобто танки ламають оборону військ, авіація бомбардує тили, десант захоплює штаби та ключові вузли зв'язку та комунікацій. В результаті паралізується командування частинами, робота служб тилу, фронт розпадається, окремі частини дезорієнтується, наступає антонім тактиці, як я і казав в самому початку – хаос. Дезорієнтовані та лишені централізованого командування частини або здаються, або знищуються второю лавою атакуючих та ударами з тилу ударного угрупування. Втрати атакуючих при цьому значно менші за тих хто оборонявся.

Стратегія «бліцкригу» (чи «глибокого прориву», як зручніше) в тій чи іншій формі сформувала погляд на широкомасштабні бойові дії до XXI століття. Як найближчий приклад – російсько-грузинське протистояння. Замість того щоб швидко пройти до поставлених цілей, грузинські війська чіплялися за кожен пункт опору, і, врешті-решт втратили ініціативу. Російські ж війська вдарили в центр грузинських танковою дивізією, в той же час нанісши ударів авіацією на всю глибину території, що займали грузинські війська. В найкоротший період російські танки вже були на кордоні з Грузією залишивши відрізаними позаду себе значну частину грузинських військ, що втратили розуміння обстановки, керування, а хаос довершила паніка. При чому російські війська використовували застарілі моделі танків, в т.ч. Т-62, того часу як на озброєнні Грузії були глибоко модернізовані Т-72. Ситуація, на мою думку, повністю повторює (звичайно на якісно новому технічному рівні) тактичний досвід ДСВ.

Як цьому протидіяти? Німці знайшли відповідь, але занадто пізно – коли вже не мали сил повернути стратегічну ініціативу на свій бік. Тому, можливо, на це звертали мало уваги.

Ідея була, як все геніальне, дуже простою: тримати основну частину військ в тилу. Виявити справжню точку прориву і основного удару противника по своїх позиціях, швидко (а з тилу це значно швидше ніж це можливо при перекиданні з однієї ділянки фронту на іншу) перекинути туди частини і вдарити в фланг або навіть тил ворожій частині що прорвалася відрізавши її і створивши, фактично, ти самі умови що в наступі створюються «бліцкригом», проте в обороні. Ідея проста та ефективна, проте, звичайно, потребує доброї координації дій, швидкої реакції та спроможності швидкого переміщення військ. І знов танки – як високо мобільний рід військ, який, до того ж має високу вогневу могутність – щонайліпше підходять на роль виконавця такого завдання.

ПРИМІТКИ:

1. *Кузнецов Т.П.* Тактика танковых войск. – М., 1940.
2. Там же.
3. Там же.
4. *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. – Смоленск, 1999.

О. Верешковский
(*Днепропетровск*)

1418 ДНЕЙ

Война - существительное множественного числа: нет семьи, которой бы не коснулось ее дыхание. Потому-то Великая Отечественная война еще долго будет восприниматься не просто как часть исторической хронологии или строчка энциклопедии. Такой уж была война, что, кажется, дымы ее все еще стелются над землею.

Вторжение, которому более полувека, произошло не только внутрь страны, когда не успевали закрашивать карту черным. Оно проникло в наши души, оставив в них неизгладимый след. Вторжение все еще длится во времени. Так закончилась ли впрямь та война, одержана ли в ней победа, и скоро ли начнется настоящее

«послевоенное время», если вместо желанного покоя, благополучия, народы наши оказались вымотаны духовно, разорены экономически? Те, кто вторгся в наши пределы в 1941 году, потерпев затем сокрушительное поражение, нашли в себе силы затем подняться после разгрома, извлечь уроки из истории, отказаться от фашистского тоталитаризма, переосмыслить идею реваншизма, как гибельную для немецкой нации , и, наконец создать богатое, открытое для мира демократическое общество.

В честь великой победы строятся триумфальные арки, гремят парады, звенят фанфары, но эта победа должна дать нам и урок: ненависть не может долго оставаться в человеке. И на пороге третьего тысячелетия необходимо задуматься, что история развивается по спирали, отзвук многих сегодняшних наших проблем - в военных сороковых. Поэтому для нас остается важным правдивое освещение всех вопросов Великой Отечественной войны, зная, что в сталинскую и брежневскую эпохи история Великой Отечественной войны фальсифицировалась в угоду этим правителям.

Исследования Великой Отечественной войны. Обзор

1418 дней длилась война - война, потребовавшая чрезвычайного напряжения сил. Бесспорным является главный вклад СССР в разгром фашизма, бесспорно историческое значение победы. Она определила дальнейшее развитие всего человечества. Эти истины приняты ныне мировой научной литературой. Другое дело - непомерно высокая цена этой победы и связанные с ней теневые стороны военной истории. До последних лет простое упоминание о них относили к разряду фальсификаций. Однако видеть в войне лишь ее героическую сторону и закрывать глаза на остальное было бы тоже фальсификацией. История второй мировой и Великой Отечественной войн стала ныне полем небывало острой борьбы мнений авторов научных, мемуарных, публицистических и художественных произведений различных направлений. Можно видеть противоборство привычных представлений о войне с новыми, более достоверными знаниями о прошлом.

Война не может быть оценена однозначно. Великая победа – результат не только разгрома жестоких захватчиков, но и одновременно преодоления пагубного воздействия ничем не оправданных массовых репрессий, просчетов в хозяйственном и оборонном строительстве, принудительного труда миллионов, ошибочной оценки противника и его намерений, за всем этим стояло некомпетентное руководство со стороны Сталина и многих его ставленников. Все это потребовало от народа невероятных усилий, неизмеримо умножило его страдания и жертвы во время войны. Сегодня наше общество не удовлетворено односторонним, упрощенным освещением событий Великой Отечественной войны. В последние годы происходит переосмысление войны.

История не служанка политики, хотя придворные историки были всегда и всегда придавали событиям иной облик, чем на самом деле. Эта процедура совершается разными способами. Например, 150 лет назад Николай I воздействовал на труд историка Михайловского-Данилевского об Отечественной войне 1812 года «ценными указаниями» и личным участием в редактировании отдельных глав. Николай I наложил весьма «современную» по духу резолюцию: не следует помещать в труд о войне «все, что могло бы подать повод к пересудам иностранцев». Автор ретиво выполнил директиву и договорился до того, что «ни в одном сражении не мог Наполеон сдвинуть с места нашей славной армии» и что якобы только «Александру I принадлежала слава сего блистательного похода». Описательство и бахвальство заменяли критический анализ событий 1812 года, что сыграло свою роль в поражении русской армии в Крымской войне. Лишь после этой войны стало ясно, что нельзя так бесцеремонно извращать историю.

Нечто похожее случилось и с исследованием Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Уже шестой десяток лет пошел с тех пор, как отгремел Парад Победы, а правдивой истории Великой Отечественной войны в целом как не было, так и нет до сих пор. Если в первое десятилетие после войны мощным тормозом в ее исследовании был культ личности Сталина, то в последующие годы анализу многих событий мешали рецидивы культа, неотмененные запреты на использование источников. Конечно,

положение в исторической науке стало меняться после XX съезда КПСС. Была предпринята разработка капитального шеститомного труда «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945». Авторы использовали многочисленные труды Генштаба: четырехтомные издания «Операции Великой Отечественной войны» и «Военное искусство в Великой Отечественной войне», а также "Стратегический очерк Великой Отечественной войны". Но никто из коллектива редакции шеститомника, возглавлявшейся П.Н.Поспеловым, не обратился за помощью к маршалам Г.К.Жукову и А.М.Василевскому.

Особенно трусливо вели себя редакторы некоторых томов, когда требовалось упомянуть имя Жукова. Они боялись нелепо наклеенного на него ярлыка «бонапартист». Так, в первом томе Г.К.Жуков в качестве советского начальника Генерального штаба не упомянут ни разу, зато немецкий начальник Генштаба Ф.Гальдер фигурирует 12 раз. Более чем сдержанное отношение к Жукову наблюдается и в других томах. Зато в третьем томе член Военного совета Н.С.Хрущев упоминался 41 раз! Отмечая конъюнктурные «переборы» и упущения в шеститомнике, следует сказать, что этот труд все же явился шагом вперед в исторических исследованиях о войне. Он оказал благотворное влияние на историческую науку. Особенно сильный удар был нанесен по тем концепциям, в которых все успехи советского народа приписывались «мудрому руководству» Сталина и в которых он превозносился как «величайший полководец всех времен и народов».

12-томная «История второй мировой войны 1939-1945гг.» - это шаг назад в исторической науке. Если БАМ называют «самым длинным памятником эпохи застоя», то это самый многотомный памятник той же эпохи. Брежневу, а особенно Суслову и его подпевалам, хотелось как можно быстрее реанимировать Сталина, не привлекая к этому «таинству» внимания широкой общественности. Считалось, что лучшим способом реанимации является издание под новым наименованием капитального труда о войне, в котором и надо произвести необходимые «хирургические операции» с научными концепциями.

Еще осенью 1965 года в «Правде» выступил со статьей С.П.Трапезников, затем - еще три историка из той же, к сожалению, неисчезающей когорты «чего изволите?». Они объявили, что никакого культа личности Сталина не было, что это понятие научно несостоятельное и отдает «субъективизмом».

Наследники Сталина не были бы его верными учениками, если бы не действовали бы с помощью страха. Историкам памятен разгром книги А.Некрича «22 июня 1941». Исследованию причин наших поражений был положен конец. Услужливые горе-историки извратили историю войны и особенно предвоенной политики Сталина.

Предвоенная обстановка

Напомним, что с конца 20-х годов, прилагая нечеловеческие усилия, советские народы осуществляли гигантское оборонное строительство. Чуть ли не вся деятельность правительства, экономика страны были подчинены этой цели. Сюда были брошены лучшие научные и технические кадры, огромные средства. В середине 30-х годов РККА фактически не уступала ни одной армии мира. Как считает военный историк Й.Хоффманн (ФРГ), «Красная Армия в 1935 - 1936 годы во всех отношениях представляла собой современные вооруженные силы». Автор имеет в виду вооружение, обучение, командный состав и знание вероятного противника. Напомним также, сколь безошибочно определял маршал Тухачевский главное - антисоветское - направление возможной агрессии, подготовку Германией «могучей армии вторжения», основу которой составят «воздушные и быстроподвижные силы», сколь точно угадывал он намерение путем «внезапных, молниеносных ударов» перенести военные действия на территорию противника.

Однако произошло нечто совершенно иррациональное и чудовищное. Перед самым нападением фашистской Германии на СССР было необоснованно репрессировано около 40 тысяч командиров Красной Армии, причем преимущественно тех, кто разделял передовые военно-стратегические взгляды. «Если бы не разгром военных кадров, - утверждал впоследствии генерал Горбатов, - мы немца не то что до

Волги, до Днепра бы не допустили» . «Без тридцать седьмого года,- по мнению маршала Василевского, - возможно, и не было бы вообще войны в сорок первом году».

Мировая история не знает случаев, чтобы в условиях назревавшей войны с таким необычайным неистовством и размахом уничтожались военные кадры в собственной стране. Около 1800 генералов подверглись репрессиям. Среди безвинно погибших были крупнейшие военачальники: Тухачевский, Блюхер, Егоров, Якир, Уборевич, Корк, Ковтюх, Федько, Уншлихт, Дыбенко, Эйдеман, Гамарник и многие другие. Таких потерь командного состава в столь короткий срок наша армия не имела даже в период войны. В результате к началу войны только 7% командиров наших Вооруженных Сил имели высшее образование, а 37% не прошли полного курса обучения даже в средних военных заведениях.

На высвободившиеся должности хлынул поток тех, чья пригодность к военному делу определялась нередко лишь «партийной зрелостью» и «политической бдительностью». Например, начальниками морских сил побывали не имевший образования П.А.Смирнов, а затем и «чекист» М.П.Фриновский.

Репрессии причинили огромный вред советской военной науке, которая в предвоенные годы интенсивно развивалась. Были арестованы многие ведущие конструкторы военной техники: Туполев, Королев, Клейменов, Лангемак, Глушко, Гороховский, Поликарпов, Архангельский, Сухой и др.

Уже неоднократно отмечалось, что потеря лучших кадров отбросила армию на многие годы назад. Именно на это Гитлер и его советники делали ставку. По данным его адъютанта Н. фон Белова, накануне «Барбароссы» фюрер говорил о Красной Армии как о «войске без руководителей» . Обезглавливание армии оказало пагубное влияние на ее моральное состояние в целом, неизбежно усиливая атмосферу недоверия, порождая среди командиров привычку чутко улавливать настроения начальства, предпочитать лакировку, безгласность. Упала дисциплина, наметился определенный отрыв командного состава от рядовых красноармейцев. Этому способствовали, в частности, включение в воинские уставы весьма жестоких положений, согласно которым командир должен был применять для восстановления порядка силу и оружие, а в годы войны - официальное учреждение института ординарцев, введение других офицерских привилегий.

Военными историками еще фактически не изучено, в какой степени повлияли на вооруженные силы бюрократизация, дегуманизация, деинтеллектуализация общества, свойственные той эпохе; был ли у Сталина и его советников вообще какой-либо научно обоснованный конструктивный план военного строительства, развития вооруженных сил, армейских и флотских партийных организаций. Чем объяснить, например, известную чехарду с отменой и введением института комиссаров перед войной и в начале ее? Не ясно, что из военно-теоретического наследия репрессированных полководцев было воспринято Сталиным и его окружением, были ли последние вообще вооружены тем, что называется военной доктриной. На какой почве возникли лозунги «перенести военные действия на территорию врага», «ответить тройным ударом на удар поджигателей войны», ставка на революционный взрыв в тылу агрессора, расчет на легкую победу малой кровью? Ведь эти лозунги не были обеспечены в боевом отношении ни количественно, ни качественно. Было ли это заблуждение или блеф, предстоит еще изучить. Сейчас же можно только с уверенностью сказать, что производство многих видов вооружения, известных перед войной, отставало или вообще не было организовано. Среди них - дальние бомбардировщики, авиадесантная техника, ракетные системы, в том числе и большой дальности.

Противоречия тогдашней военной теории, призванной обосновать наступательный характер будущей войны, обусловили целый ряд перекосов в развитии военной экономики, в распределении ее приоритетов. Имея к июню 1941 года около 23 тысяч танков (из них 1860 новых типов) и 35,5 тысяч самолетов (в том числе 2700 новых типов), мы ускоренными темпами создавали конницу. С 1934 по 1939 год количество кавалерийских соединений возросло в 1,5 раза, а до конца 1941 года, когда уже было ясно, что идет война моторов, была сформирована еще сотня кавалерийских дивизий. Средств на это затратили больше, чем на строительство военно-морского флота.

Крайне сомнительны трактовка Сталиным заключенного им пакта о ненападении с Германией 23 августа 1939 года. В своем выступлении по радио 3 июля 1941 года он полностью оправдал пакт, хотя Гитлер, Риббентроп и оказались «извергами и людоедами». СССР, по его словам, не мог отказаться от предложения о «мирном соглашении с соседней державой». Пакт обеспечил «мир в течение полутора годов и возможность подготовки сил для отпора». В этом был «выигрыш» СССР и проигрыш Германии. Но Сталин умалчивает, какие выгоды получил Гитлер, какое отрицательное влияние на ход войны оказали неспособность Сталина, его военных и политческих советников разумно использовать полученную отсрочку, ради которой они и заключали пакт.

В условиях иллюзий и страха советские историки не выполняли своих элементарных обязанностей - не изучали само событие. Они бездумно приняли оценку Верховного. Открывшиеся в последние годы факты не укладываются в старые расхожие схемы. Достаточно ли мотивированными были отказ СССР от собственного единственно правильного принципа «мир неделим» и поиск безопасности только для самого себя, а не для всех? Не без оснований Ф.Ф.Раскольников обвинял Сталина в том, что тот выжидает и качается как маятник между двумя «осями» (англо-французским и германо-итальянским блоками), хотя «единственная возможность предотвращения войны» заключалась в «скорейшем заключении военного и политического союза с Англией, Францией(открытые), и с Германией (тайные)». Вторые контакты не были главной причиной срыва договоренностей с западными державами. Однако эти параллельные переговоры и не способствовали взаимопониманию.

На самом ли деле другого выхода не было, кроме пакта с Германией? В случае отказа СССР от пакта было ли неизбежно нападение на нашу страну фашистских и даже всех капиталистических держав? Заметим вскользь, что тезис о нападении на СССР единого блока буржуазных государств заимствован из сталинского же «теоретического арсенала». Последователи этого тезиса игнорируют крайнее обострение меж-империалистических противоречий в тогдашнем мире. Был ли возможен в этих условиях новый «крестовый поход» против СССР? Можно ли с порога отвергнуть и другую альтернативу: продолжение переговоров с представителями Англии и Франции без прекращения переговоров с Германией? Можно ли сбрасывать со счетов то обстоятельство, что прекратила переговоры в Москве советская, а не западная сторона?

В советско-германском сотрудничестве также существовали по меньшей мере две альтернативы: «чистый» пакет о ненападении без каких-либо дополнительных обязательств, выходящих за рамки нейтралитета, точнее вооруженного нейтралитета; пакт о ненападении с тенденцией его перерастания в военный союз, с разделом территории третьих держав на «сферы влияния». Сталиным был выбран последний вариант. Пакт о ненападении вылился в пакт о дружбе и границе. Тезис о «дружбе» был выгоден только фашистам, он дискредитировал СССР в глазах его сторонников. Тезис об общей советско-германской границе означал признание Советским Союзом германской аннексии Польши.

Крупным недостатком нашей исторической литературы является то обстоятельство, что решение Сталина заключить такой пакт с Германией, как правило, рассматривается вне связи с внешнеполитической деятельностью Сталина в целом. При этом остаются без ответа многие вопросы. Вследствие чего СССР оказался летом 1939 года в изоляции, которая толкнула его на заключение пакта о ненападении с гитлеровской Германией? Какую роль в решении Сталина сыграли застарелое непонимание им специфики фашистской формы империализма, его англофобия, страх перед германской мощью? Такие непонимание и страх были свойственны тогда политикам и за пределами СССР. Остаются спорными и другие вопросы, кто к кому пришел - Сталин к Гітлеру, или наоборот.

Критикуя грубые просчеты Сталина, его политических и военных советников, мы ни на минуту не должны забывать о действительной угрозе фашизма с его неограниченными экспансионистскими целями, «умиротворителей», их общее уродливое детище - Мюнхенское соглашение 1938 года, которое прямо вело Сталина и Молотова к внешнеполитической переориентации, по крайней мере, принятию какого-

то нового кардинального решения. Нельзя согласиться с утверждением: пакт 23 августа открыл зеленый свет войне Гитлера, сделал возможной или ускорил войну.

В мировой литературе убедительно показано, что нападение на Польшу не позднее 1 сентября было назначено Гитлером задолго до пакта и независимо от него. СССР не имел отношения к локальным войнам, предшествовавшим и подготовившим вторую мировую войну. Конечно, пакт не способствовал укреплению позиций Англии и Франции в их конфронтации с Германией. Но он ничуть не обострил западноевропейских противоречий, породивших войну.

Так же, как неправомерно выводить из пакта 23 августа вторую мировую войну, было бы ошибочно утверждать, что этот договор напрямую обусловил поражения Красной Армии летом 1941 года, вызванные фашистской агрессией и просчетами Сталина и его приближенных в оценке намерений противника. И то, и другое не зависело от пакта.

Оправдывая свои просчеты в оценке намерений противника накануне агрессии, Сталин попытался создать концепцию так называемых «агрессивных» и «миролюбивых» наций. Это само по себе уже неверно: «агрессивными» могут быть партия, государство, класс, но не нация в целом.

Сталин выдвинул неубедительную версию поражений Красной Армии 1941-1942 годов. Тем не менее его доводами зачастую до сих пор обходятся иные историки. Среди этих аргументов - подчеркивание вероломства фашистов, как будто от них можно было ждать честного выполнения советско-германского пакта о ненападении; тезис о внезапности без выяснения ее причин; утверждения о военно-техническом превосходстве Восточного фронта фашистского вермахта над Красной Армией по состоянию на 22 июня 1941 года, об использовании Германией в момент нападения всего военно-экономического потенциала зависимых стран; тезисы о неожиданно быстром поражении Франции и отсутствии второго фронта; попытка найти «козлов отпущения» среди подчиненных - постоянное стремление Сталина переложить собственную вину на исполнителей: в начале войны - на командование Западным фронтом, впоследствии - на недисциплинированность бойцов и командиров, на «интеллигентиков».

Начало

В начале войны Красная Армия, потерпев поражение, вынуждена была отступать в глубь страны, неся тяжелые потери. Сталин объяснял это фактором внезапности нападения Германии. В каком смысле можно считать нападение внезапным? С сентября 1940 г. стали поступать (из Англии, Швеции, Японии и других стран) данные о планах Гитлера и подготовке Германии к войне против СССР. Разведуправление Генерального штаба РККА своевременно вскрыло политические планы и стратегические замыслы гитлеровской Германии и доложило о них военно-политическому руководству СССР. О реакции руководства страны на данные военной разведки свидетельствует заявление ТАСС от 14 июня 1941 г., в котором говорилось: «Слухи о том, что СССР готовится к войне с Германией, являются лживыми и провокационными...». Даже самые последние предвоенные дни реакция правительства на донесения военной разведки была негативной. На донесение военного атташе во Франции от 21 июня 1941 г., что нападения следует ожидать 22 июня, имеется резолюция Сталина: «Эта информация является английской провокацией. Разузнайте, кто автор этой провокации, и накажите его». Столь же категоричной была и резолюция Берии на документе, датированная 21 июня 1941 г.: «Секретных сотрудников "Ястреба", "Кармен", "Верного" за систематическую дезинформацию стереть в лагерную пыль... Остальных строго предупредить».

«Внезапность» нападения Германии повергла в шок советское руководство. В первые дни войны Сталин находился, по оценке адмирала И.С. Исакова, в состоянии, близком к прострации. Гибли целые армии, а он уединился на даче в Кунцево. А.И.Микоян рассказывал, что 22 июня Сталин наотрез отказался выступить по радио с обращением к стране, ибо «не знал, что сказать народу». Нечто подобное повторилось со Сталиным и в октябре-ноябре 1941 г., когда у него, по свидетельству Жукова и

Микояна, возникло решение о сдаче Москвы и зондировании отношений с Германией. Гитлер, по словам тогдашнего посла Болгарии в СССР Стотенова, отказался от переговоров, надеясь, что Москва вот-вот падет.

Таким образом, «внезапность» нападения Германии в первую очередь можно объяснить политической близорукостью Сталина и его окружения.

Поражения 1941-1942 годов привели к безвозвратной потере значительной части кадровой армии вместе с большим количеством вооружения, оккупации противником громадной территории с основ-ными центрами оборонной промышленности. В приказе НКО от 23 февраля 1942 года причины такой катастрофы Сталин свел к внезапности нападения.

Однако в том же приказе он назвал этот фактор «привходящим» и уже «исчезнувшим». В действительности к февралю 1942 года фактор внезапности отнюдь не был «израсходован полностью», как утверждал Сталин. Его вредные последствия будут действовать даже после 1945 года. Кроме того, «великий полководец» еще не раз столкнется с этим фактором - от летнего (1942) наступления вермахта до его непредвиденного сопротивления на Зееловских высотах под Берлином.

Следует заметить, что военная наука издавна относила к важнейшим факторам войны время. Внезапность же как раз и лишает противника преимуществ этого фактора и тем самым чрезвычайно ослабляет его. Характерно, что впоследствии Сталин в свои пять «постоянно действующих факторов победы» не включил не только время, но и пространство. Может быть, именно потому, что о них невыгодно было вспоминать: он отдал их противнику.

Да, нападение было внезапным, но в каком смысле? Информацией о намерениях противника располагали очень многие - от Сталина до красноармейцев приграничных округов. Правда, ей не разрешали верить, ее распространение каралось. Во всяком случае, нападение было той неожиданностью, которую ожидали. Внезапность скорее состояла в том, что наши войска не были приведены в боевую готовность. Сталин запретил элементарно необходимые мероприятия, предусмотренные уставами, Берия жестко контролировал этот запрет.

Внезапным для командования и армии было и возникновение на центральном направлении многократного превосходства противника. Кто ответственен за внезапность, а следовательно, и за первые слагаемые цены будущей победы? «Вероломный враг», «благодушные и беспечные» бойцы, «перепуганные интеллигентики», как утверждал Сталин? Внезапность обусловливают не только профессионализм и вероломство агрессора, но и беспечность объекта агрессии.

Еще в начале XX века было аксиомой: войны империалистами не объявляются, а начинаются внезапно. Эта мысль в 30-е годы была отражена в советских армейских уставах, получила разработку в трудах ученых, в том числе и на опыте вермахта 1939-1941 годов. За внезапность ответственны прежде всего «вождь» и его приближенные: армия не была приведена в боевую готовность по прямой вине Сталина, Молотова, Тимошенко. Несут определенную долю ответственности Генштаб и командования западных округов, не использовавшие имевшиеся возможности (за исключением флота).

Да, противник был лучше подготовлен. Но не потому, что некие «агрессивные нации», как пытался доказать Сталин в 1945 году, всегда лучше подготовлены к войне, чем «миролюбивые нации». Подобные экскурсы в теорию несостоятельны, ибо дело тут не в свойствах наций, а в уровне их руководства, способности к трезвой самооценке. А в этом плане и противник оказался не на высоте. Специалисты из ФРГ доказали, что, планируя нападение на СССР, вермахт абсолютизировал опыт своих «походов» 1939-1941 годов и переоценил свои силы. Это явилось главной причиной краха гитлеровского плана скоротечной войны, а значит, и всей агрессивной программы фашистов. Германия и ее союзники не были способны вести длительную войну против СССР и его союзников. Иными словами, вермахт имел немалый опыт, но не сумел им воспользоваться.

Нечто похожее произошло и в обезглавленной Красной Армии. Советские мемуаристы, в частности Василевский, свидетельствовали, что у нас не сумели учесть даже опыт войны в Испании, в которой принимали участие советские добровольцы. Все обобщения наиболее прозорливых военных деятелей, подвергшихся репрессиям,

объявлялись «враждебными». Так распорядились с наследием Тухачевского, с обобщенным в Красной Армии опытом ведения партизанских действий. Летом 1941 года советским патриотам в тылу врага пришлось начинать борьбу, почти не имея четких представлений о ее особенностях. Иными словами, неумение или нежелание Сталина и его советников максимально использовать и свой, и чужой опыт способствовали неудачам, многократно умножали цену успеха.

Восточный поход вермахта вовсе не опирался с самого начала на военно-экономический потенциал всех стран, захваченных Германией или зависимых от нее, как это часто у нас подчеркивают. Подобное утверждение фактически смыкается с фашистскими мифами о «непревзойденной силе германского оружия», о Красной Армии как «колоссе на глиняных ногах», «крестовом походе Европы против большевизма». Вермахт в июне 1941 года лишь в незначительной мере, использовал ресурсы этих стран: западногерманские ученые Г.Амброзиус и В. Хуббард показали, что «полный охват и эффективное использование всех ресурсов были осуществлены лишь во второй фазе войны, начиная с 1942 года, когда стратегия скоротечных войн уже не функционировала и экономика должна была быть перестроена на длительную войну». Когда же Германия привлекла большую часть этих ресурсов, она уже стала безнадежно отставать в военно-экономическом отношении от СССР. Гитлер так и не смог «абсолютно все подчинить войне», как утверждают некоторые наши военные историки. Сказывались и особенности капиталистической экономики того времени, действия патриотов-антифашистов, опасения германских властей за свои тылы. Повторяя версию о военно-техническом превосходстве вермахта 22 июня, ряд наших историков приводит общее число немецких танков и самолетов, а со стороны Красной Армии - число машин только новейших образцов. Между тем с января 1939 года до начала войны наша промышленность поставила армии около 18 тысяч боевых самолетов, свыше 7 тысяч танков различных - новых и не новых конструкции. Техника не новейших образцов, и это показала война, могла быть успешно использована в деле.

По западногерманским данным, по вооружению, броневой защите, проходимости немецкие танки 1941 года не удовлетворяли требованиям, которые были предъявлены к ним на Востоке. Это относится. не только к танкам и не только к немецким, но и трофейным. В томе 4-м официозного 10-томника «Германская империя и вторая мировая война», изданного в ФРГ, показано: вся трофейная техника, за исключением части французского автотранспорта и чешских танков, использовалась вермахтом в учебных, охранных и иных целях вне восточного фронта. «...Решение напасть на СССР не было обеспечено достаточно энергичными мерами в области вооружения», - подчеркивается в этом издании. «Его производство не было соотнесено с потенциалом противника, поскольку немецкое руководство исходило из того, что сможет уничтожить военный потенциал Советского Союза в течение нескольких недель имеющимися средствами...» 22 июня 1941 года дивизии вермахта с лучшим оснащением были сосредоточены лишь вокруг танковых групп, в то время как в брешах и на флангах использовались в основном дивизии маломощные и малоподвижные.

В целом восточная армия вермахта производила впечатление лоскутного одеяла. Это не отвечает высказывавшемуся в послевоенной литературе суждению о том, что Гитлер с помощью маневренной экономики скоротечной войны и ограбления оккупированных территорий смог мобилизовать против СССР мощную, однородно оснащенную армию.

В застойные годы ряд историков и мемуаристов муссировали тезис: «история отвела нам мало времени». Внешне сакраментальный, он скрывает еще одну неправду. СССР 22 июня 1941 года далеко не исчерпал свои возможности для укрепления обороны. Уже к концу 1942 года его индустрия догнала промышленность Германии, хотя и находилась в несравненно более тяжелых, чем до войны, условиях, а в 1943 году перегнала ее и по количеству, и качеству оружия. И это при том, что лучшие специалисты оборонной промышленности были репрессированы, а предвоенная работа отличалась настроениями самоуспокоенности и фактами головотяпства.

Потери

К концу войны благодаря титаническим усилиям всей страны Красная Армия превзошла противника в профессиональном отношении, однако зачастую использовала далекую от профессионализма своеобразную методологию: «победа любой ценоз». «Мы за ценой не постоим» - отнюдь не песенный образ. Это способ действия Сталина и многих его подчиненных. Известно его постоянное требование не останавливаться ни перед какими жертвами. Наиболее одиозный характер носят приказы 270 (1941 года) и 227 (1942 года).

Первый из них объявлял "предателями" всех военнослужащих Красной Армии, попавших в плен. Подвергались преследованиям и семьи оказавшихся в плену командиров. Такой приказ, по сути, компрометировал Советское государство, он противоречил международному праву, в частности принципу презумпции невиновности. Не отрицая отдельных актов преднамеренного перехода на сторону врага, необходимо подчеркнуть, что подавляющее большинство людей попали в плен по вине командования. Оно, а не эти люди, честно выполнявшие свой долг, и должно было нести ответственность. Сложившаяся по вине Сталина практика относительно этих людей, в том числе лишение их льгот участников войны, противоправна, поскольку понятия «оказаться в плену» и «сдаться в плен» далеко не тождественны.

Как реакцию Сталина на поражения под Ленинградом, в Крыму, под Харьковом (вследствие его же просчетов) нужно рассматривать и жестокий приказ 227. Пропаганда назвала этот приказ «Ни шагу назад!», но с таким содержанием и до этого издавалось немало распоряжений. Вновь оправдывая себя, Сталин на этот раз обвинил, по существу, всех командиров и бойцов в «недисциплинированности», хотя громадное их большинство проявило мужество и преданность Советской Родине. Сталин в этом приказе открыто заявил, что он, по примеру Гитлера, спасавшего свой фронт от развала зимой 1941/42 года, вводит штрафные батальоны и заградительные отряды. И в военном отношении приказ был ущербным. Он воспрещал любой отход, в том числе и оправданный интересами маневренной войны, что вело к новым безрассудным потерям.

Как это ни парадоксально, о побежденном противнике мы знаем больше, чем о победителе. В уникальном двухтомнике В.Дашичева «Банкротство стратегии германского фашизма» приведены многочисленные источники по стратегии врага, включая и цифры потерь вермахта в войне, подсчитанные с точностью чуть ли не до последнего солдата. Подобного свода документов с нашей стороны нет до сих пор. О наших потерях мы точно сказать не можем.

Но главное - пока не определена полностью цена победы, историю войны нельзя считать исследованной. Во всем комплексе вопросов здесь неизбежно выделяется ответственность за неисчислимые жертвы. Именно нежелание раскрывать это и обусловило во многом фальсификацию военной истории.

В умах советских людей мысль о том, какой же ценой досталась победа, возникла давно. Еще 25 июня 1945 года, на другой день после парада на Красной площади, А. Довженко, например, с горечью отмечал в своем дневнике: в «торжественной и грозной речи» маршала Жукова «не было ни паузы, ни траурного марша, ни молчания». Как будто эти «тридцать, если не сорок миллионов жертв и героев совсем не жили. Перед великой их памятью, перед кровью и муками не встала площадь на колени, не задумалась, не вздохнула, не сняла шапки».

Нельзя сказать, что в период войны у нас совсем не упоминали о павших. Приказы содержали фразу «вечная слава героям...», однако число их тщательно обходили молчанием, фарисейски сообщая только о колоссальных потерях немцев. Уже 3 июля 1941 года «великий стратег» объявил о разгроме «лучших дивизий врага», а 6 ноября, совсем утратив чувство меры, утверждал, что Германия истекает кровью, потеряв 4,5 миллиона солдат и офицеров. По окончании войны Наркомат обороны СССР нарушил нравственную традицию цивилизованных народов, требовавшую опубликования поименных списков погибших и пленных. Первоначально упоминалось о 7 миллионах погибших. Хрущев назвал иное число: 20 миллионов. Интересно, что впервые эта цифра возникла у Джона Кеннеди в разговоре с Хрущевым, тот согласился... Брежнев в 1965 году говорил: «более 20 миллионов». В действительности наши потери куда больше. В 1940 г. население СССР составляло 194 миллиона человек, в

начале 1946г. - 167 миллионов. Разница в 27 миллионов, не считая среднегодового, пусть ослабленного прироста.

А что историки? Они бездумно повторяли эти цифры. В некоторых разделах 12-томной истории второй мировой войны приведены разрозненные сведения о потерях Красной Армии, например, в операциях за рубежом. Однако до сих пор неизвестны точное число погибших военнослужащих, включая пленных, распределение боевых потерь по периодам войны, видам вооруженных сил, фронтам, армиям, операциям, соотношение потерь двух враждебных коалиций. По-прежнему можно встретить примитивные попытки выдать общие потери восточного фронта вермахта за количество одних лишь убитых, сопоставления потерь только Красной Армии с общими потерями вермахта и его союзников. В последние годы, когда отдельные ученые начали углубленное изучение проблемы, речь пошла уже о 27 миллионах погибших граждан СССР. Однако и эту цифру, думается, нельзя считать окончательной.

Число погибших наших военнослужащих, по разным данным колеблется от 8 до 14, даже до 22 миллионов. Восточный же фронт вермахта, по данным историков ГДР и СССР, потерял 2,8 миллиона. Соотношение этих потерь составит не один к одному, как до сих пор считают некоторые авторы, а по меньшей мере три - пять к одному. В правомерности сопоставления жертв двух армий, наиболее активных участников враждебных коалиции, едва ли можно сомневаться.

Громадны и материальные затраты СССР. Их изучение также далеко от совершенства. Весьма важные вопросы даже не поставлены. Скажем, насколько целесообразным и эффективным оказалось экономическое обеспечение обороны до начала войны, во что обошлись отступление армии до Ленинграда, Москвы, Сталинграда, Ставрополя, перебазирование производительных сил в безопасные районы и другое. Не осуществлен и сравнительный анализ материальных потерь государств, участвовавших в войне.

Не изжиты пока и известные по военным временам представления: «какая война без жертв», «война спишет все», «победителей не судят». И хотя сегодня уже трудно кого-либо убедить в том, будто не было грубых просчетов руководства СССР накануне и в ходе войны, неоправданных потерь, мы нередко все еще пытаемся объединить добро и зло в ее истории под высокими словами «героическое и трагическое».

В застойные годы некоторые военные историки приняли концепцию «объективных» (главных) и «субъективных» (второстепенных) причин поражения Красной Армии. Однако, при внимательном рассмотрении, СССР отнюдь не был обречен на жестокие поражения 1941-1942 годов и безмерные потери.

Перелом

Основные черты, свойственные сталинизму и нашедшие свое наиболее яркое проявление во время войны, - некомпетентность, жестокость, бюрократизм. Еще на XX съезде КПСС было со всей определенностью сказано: «Единовластие Сталина привело к особо тяжким последствиям в ходе Великой Отечественной войны». Однако и до сих пор некоторые пытаются опровергнуть эту мысль, утверждая, что Сталин, его окружение во время войны умерили свою жестокость, смягчили командно-репрессивную систему, что после Сталинградской битвы Сталин будто бы овладел полководческим искусством. Но Сталин не был полководцем, тем более «великим». В условиях самовластия он взял на себя руководство войной, не имея для этого даже удовлетворительной профессиональной подготовки. Сталин занял в 1941 году все мыслимые должности в Государственном Комитете Обороны, ЦК ВКП(б), Совнаркоме СССР, Наркомате обороны и др. Волею судеб ставший военно-политическим руководителем одной из крупнейших держав мира, Сталин не обладал такими необходимыми качествами, как специальные знания, общая культура и научная интуиция, глубокий и гибкий подход к решению возникающих проблем, умение выбрать главную из них. Некомпетентность Сталина и многих его приближенных оказывалась особенно пагубной при ничем не ограниченной власти «вождя», сверхжесткой централизации, его стремлении взять все

на себя - от обороны какой-нибудь высотки до конструкции пистолета-пулемета, а также из-за скованности инициативы других руководителей, из страха перед диктатором.

Осенью 1942 года произошел перелом в методах стратегического руководства. Сталин назначил своим заместителем Жукова. А Жуков в конце 1942 года был уже иным военачальником, чем летом 1941-го. Он теперь не смотрел на Сталина как на воплощение мудрости. Обогатившись опытом войны и зная подлинные военные «способности» Сталина, Жуков оказал сильное влияние на выработку решений и подготовку контрнаступления под Сталинградом.

19 ноября 1942 года наши войска превосходящими силами перешли в контрнаступление севернее и южнее Сталинграда, прорвали линию фронта на участке румынских войск, за пять дней окружили 6-ю армию. Командующий ею генерал Паулюс тотчас же попросил у Гитлера свободы действий, чтобы пробиться со своей армией из котла, но тот отклонил эту просьбу, твердо заверив, что своевременно деблокирует ее, а до тех пор будет снабжать при помощи люфтваффе; последнее же было делом Геринга, который легкомысленно поручился, что обеспечит снабжение окруженных соединений по воздуху. Главным для Гитлера, как он заявлял, был прежде всего «фанатический принцип» - удержать Сталинград во что бы то ни стало, ибо сдать его означало потерять всю технику и город навсегда. А этого он не хотел и не мог сделать хотя бы уже из соображений собственного престижа!

В послевоенное время публицисты неоднократно и крайне резко критиковали Паулюса за то, что тот в первые дни ноября не предпринял прорыва на собственную ответственность, чтобы спасти 6-ю армию. Сколь мало они учитывают тогдашнее положение: ведь вера германских войск в свои силы еще не была утеряна и до тех пор высшее командование всегда справлялось со всеми кризисами! «Мне тогда совсем не приходила в голову революционная мысль о том, чтобы сознательно вызвать поражение и тем самым привести к падению Гитлера и нацистского режима как препятствия для окончания войны» - признавался позднее Паулюс.

Так и сражалась армия Паулюса, заняв круговую оборону и надеясь на деблокаду извне и на снабжение по воздуху! Между тем 19 и 22 декабря 1942 года теоретически еще имелась последняя возможность для командующего 6-й армией вопреки полученным указаниям решиться на прорыв. Но Паулюс, воспитанный в духе германского военного мышления и повиновения, не захотел действовать без приказа вышестоящего командования и продолжал держаться в котле. В конце января 1943 года 6-я армия была вынуждена капитулировать.

Паулюс, только что ставший фельдмаршалом, сдался в плен. Из 91 тыс. немецких солдат, попавших в плен, впоследствии вернулись лишь 6 тыс. Геббельс объявил в стране траур на три дня.

Победа

С полным основанием мы пишем о прогрессивном воздействии разгрома фашизма на развитие всего человечества, подчеркиваем решающую роль СССР. Но победа, сохранив и упрочив независимость нашей страны, одновременно укрепила диктатуру Сталина; она разрушила фашистские режимы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, но распространила на них влияние сталинизма. Имперские тенденции сталинской дипломатии, общая ее профессиональная ограниченность явились одной из предпосылок возникновения «холодной войны». Этому способствовали и огромные военные потери СССР, породившие самоуверенность правящих кругов НАТО.

Односторонне истолкованы пока источники победы. Наукой признаны исключительная роль овладевшей массами идеи защиты Родины, приобретшего новое содержание патриотизма, исключительное мужество армии и народа, их способность превзойти противника в военном искусстве и технике. Однако историки, по существу, глубоко не исследуют антиисточник - сталинизм, удесятеривший жертвы народа. Не преодолены различные проявления персонификации истории. Место народа и армии

в наших трудах все еще занимают Сталин, его окружение да сотня-другая героев-одиночек.

1418 дней Великой Отечественной войны - это не только важнейшая составная часть второй мировой войны, но и крупнейшее военное столкновение всех времен. Ни одно из них не втянуло непосредственно в ожесточенные сражения такое огромное число людей, не сопровождалось такими гигантскими человеческими и материальными потерями. Ко многим чертам этого события применимы прилагательные превосходной степени. Но можно отметить и сильнейшую противоречивость: с одной стороны - крайне несправедливые, опасные для всего мира цели агрессора, прекрасно организованного, обученного и вооруженного. Фашистское руководство не связывало себя никакими нормами морали и права, особенно относительно "неарийских народов". С другой стороны - это самые высокие цели защиты Родины и всего человечества, это мужество армии и народа, способных превзойти противника и в военном искусстве, и в боевой технике.

Победившие во второй мировой войне державы учредили в Нюрнберге Международный трибунал, и 21 германскому лидеру во главе с Герингом было предъявлено обвинение в совершении военных преступлений. Одиннадцать человек приговорили к смертной казни, троих - к пожизненному заключению, четверых - к различным тюремным срокам. Геринг отравился за час до казни, остальные десять были повешены.

Достижением второй мировой войны было создание Организации Объединенных Наций - организации действительно всемирной, с эффективными возможностями поддержания мира, активно продолжающей свою деятельность и в наше неспокойное время.

За второй мировой войной немедленно не последовал всеобщий мир, но не в этом состоял ее итог. Удалось освободить народы от нацизма. Невозможно, рассматривая нынешнюю ситуацию, не признать, что люди всюду счастливее, свободнее, чем были бы в случае победы нацистской Германии!

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. 1418 дней войны. Из воспоминаний о Великой Отечественной войне. – М.,1990.
2. Вторая мировая война: два взгляда. – М., 1995.
3. *Головков А.* Вчера была война // Огонек. – 1991. – № 25.
4. *Лопатин В.* Армия и политика // Знамя. – 1990. – № 6.
5. *Павленко Н.* История войны еще не написана // Огонек. – 1989. – № 25.

А. Поспєлов
(Одеса)

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ СИЛИ ІРАКУ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗАГИБЕЛЬ (1937-2003 РР.)

21 січня 1991 р. ракетний катер військово-морських сил (ВМС) Іракської Республіки радянського проекту 205У (за класифікацією НАТО – ОСА II) патрулював біля узбережжя Кувейту. Командир катеру, знаходячись в радіорубці, слухав ефір, чекаючи наказу зі штабу ВМС Іраку в Басрі атакувати морські сили союзників. Його підлеглі уважно дивилися в біноклі, спостерігаючи ситуацію навколо, та в черговий раз перевіряли приготовану до бою зброю. Включати радіолокаційні засоби розвідки та спостереження було небезпечно через абсолютне панування союзників на морі та у повітрі.

Вже п'ятий день йшли бойові дії зі збройними силами антиіракської коаліції на чолі з США, й іракські моряки вже втратили своїх товаришів. 18 січня британський вертоліт з есмінця «Кардіфф» протикорабельними ракетами «Сі Скьюа» потопив аналогічний катер. Наступного дня 2 гелікоптера з американського фрегату «Нікколс»

знищили три іракські катери-тральники. Тому екіпаж «двісті-п'ятого-у» готувався відбити саме вертолітну атаку.

Біля 18-ї години над катером на великій швидкості пролетів штурмовик А-6Е з одного із американських авіаносців. Іракці на нього не відреагували, прийнявши за розвідника. Однак через декілька секунд, зробивши коло, екіпаж літака випустив по катеру ракету. Вона влучила в кормову частину надбудови, викликавши пожежу. Сила вибуху була незначною[1], пожежу почали гасити, однак чекати на нову атаку іракці не стали. Вважаючи, що за одиночним літаком США можуть з'явитися нові, командир катеру направив його не на захід, а на схід. Через декілька годин катер досяг Ірану, де був інтернований. Після війни іракські моряки повернулися на батьківщину, а катер-«втікач», відремонтований за допомогою китайських спеціалістів, у листопаді 1991 р. увійшов до складу ВМС Ісламської Республіки Іран (ІРІ)[2]. Так закінчився єдиний відомий нам випадок ініціативних дій іракських моряків в історії ВМС країни.

Військово-морські сили Іраку, як самостійний вид збройних сил (ЗС) країни, були створені у 1937 р. Саме тоді Великобританія передала іракським військовикам кілька допоміжних та застарілих суден й побудувала для Іраку чотири патрульних катери. Останні не мали назв, а були лише пронумеровані (№№ 1-4). Вони виконували функції берегової охорони й митниці в територіальних водах країни, переважно на річці Шатт-ель-Араб, а базувалися на єдиний в Іраку порт і військово-морську базу (ВМБ) – Басру[3]. Експлуатація цих плавзасобів тривала до середини 1970-х рр. і являла собою лише поточне обслуговування з короткочасними виходами в море.

Боєздатністю ВМС Іраку до 1960-х рр. не відрізнялись. Навіть у травні 1941 р., коли країна фактично воювала на боці Німеччини проти колишньої метрополії, військово-морські засоби Іраку стояли в порту. Абсолютно пасивно вели себе ВМС Іраку і в липні 1961 р. під час «першої кувейтської кризи», хоча саме в цьому конфлікті вони могли відіграти провідну роль.

Новий етап розвитку військового флоту Іраку розпочався після революції 1958 р. Повалення монархії та вихід країни з Багдадського пакту відкрили Іракській Республіці шлях до тісного співробітництва з СРСР. Для ВМС Іраку з'явилась реальна можливість збільшити свій склад якісно й кількісно. Про необхідність такого кроку свідчили події 1961 р.

Щоправда, перші контракти з СРСР на придбання торпедних катерів типу «Більшовик» (проект 183) були ухвалені в кінці 1958 р. уся партія, чисельністю 12 одиниць, надійшла до Іраку з 1959 по січень 1961 р. Однак іракські моряки не змогли належним чином навчитися використовувати їх. Тому жодної участі, в протистоянні навколо Кувейту, ці катери не приймали.

Необхідні висновки були зроблені швидко. Вже в травні, коли до Іраку надійшло з СРСР 3 протичовневих катерів проекту 201, разом з ними прибули й радянські спеціалісти. За їх допомогою іракці засвоїли нову для них техніку і в кінці 1963 р. 2 дивізіони торпедних й 1 дивізіон протичовневих катерів досягли стану бойової готовності. В березні 1969 р. Ірак придбав в СРСР 2 морських тральника проекту 254, що дозволило сформувати п'ятий дивізіон (четвертий складався з 4 патрульних катерів англійського будівництва та 2 радянського проекту 368. Останні увійшли до складу ВМС Іраку в кінці 1962 р.). В липні-грудні 1972 р. ВМС Іраку отримали зброю нової якості – 3 радянські ракетні катери проекту 205 (тип «Хазірані» по назві головного в іракській серії). Вони виявилися дуже популярними в іракському флоті. Ставилося навіть питання про будівництво ракетних катерів проекту 205 по радянській ліцензії в Басрі. Втім, через слабку економічну базу Іраку від цього прийшлося відмовитися[4].

Всі вище перераховані катери, як і раніше, базувалися в Басрі, де для них була створена відповідна інфраструктура (так званий порт Ель-Зубейр). Функції ВМС Іраку залишилися не змінними, хоча зона їх використання розширилася на усю північну частину Перської затоки. Чисельність особового складу досягла 3 000 чоловік.

В 1972 р. почалося будівництво нового іракського порту Умм-Каср. На відміну від Басри, його акваторія безпосередньо виходила до узбережжя Перської затоки. Проте, підходи до нього були можливі лише по фарватерах, які контролював Кувейт. Тому розмістити в новому порту військові одиниці було ризиковано. Виходом з цієї ситуації, на думку провідників Іраку, стало б взяття в оренду кувейтських островів

Бубіян та Варба, де планувалося побудувати нову ВМБ. Переговори стосовно цього між урядами двох країн йшли з початку 1970-х рр., однак позиція Кувейту залишалась не поступливою. В кінці лютого 1973 р. ірако-кувейтські відносини остаточно погіршились і в Багдаді вирішили острови просто захопити.

20 березня 1973 р. іракські війська захопили прикордонний пост Самта й висадилися на островах Бубіян і Варба. Перевезення піхотинців та засобів ведення війни здійснювали судна торгівельного флоту Іраку, тоді як бойові катери їх супроводжували та охороняли. Перша бойова операція ВМС країни пройшла швидко і без жертв, через відсутність опору з боку кувейтців.

Іракське керівництво відразу ж заявило, що пішло на окупацію островів з метою захисту свого тільки що збудованого порту Умм-Каср. В свою чергу, уряд Кувейту звернувся до Ліги Арабських Держав за захистом. Військову допомогу країні запропонували Іран, Йорданія та Саудівська Аравія. Остання ввела на його територію 15 000 своїх солдатів. Протистояти такій коаліції Іракська Республіка була не взмозі. 25 березня уряд Іраку погодився на переговори при посередництві Єгипту та Сирії, а в кінці квітня його війська залишили захоплені кувейтські території[5].

Черговий конфлікт з Кувейтом закінчився безрезультатно для Іраку. Щоправда, для ВМС країни його результати виявились позитивними. Основна маса корабельного складу ВМС Іраку була переведена до Умм-Касру, а Кувейт зобов'язався не чинити перешкод іракським морським засобам у фарватерній зоні. Відтоді, цей порт перетворився на головну ВМБ іракського військового флоту.

На початку 1970-х рр. значно загострилися відносини Іракської Республіки з Іраном. Шах Ірану Мохамед Реза Пехлеві, якого всіляко підтримували США та Велика Британія вкладав величезні кошти у збройні сили країни, в тому числі і у ВМС. Завдяки такій політиці, ВМС Ірану поступово перетворювалися на провідну силу в Перській затоці. Вони реально почали загрожувати країнам регіону й особливо Іраку, з яким були територіальні суперечності.

Наслідком постійно наростаючої конфронтації між Іраном та Іраком стало підписання Алжирських угод 1975 р. між двома державами. Для Іраку цей територіальний договір був дуже невигідним. Втім, протиставити швидко зростаючій військово-морській силі сусіда, уряд Іраку міг лише нові придбання сучасних катерів в СРСР. Тому з квітня 1974 по лютий 1977 рр. з Радянського Союзу надійшло 8 ракетних катерів проекту 205У. Вони увійшли до складу двох нових дивізіонів. Катери англійського будівництва замінили 5 патрульними катерами проекту 1400М. Дивізіон тральників збільшився на 3 рейдових тральника проекту 1258Э. Разом з тим, берегові частини ВМС Іраку отримали з СРСР протикорабельні мобільні комплекси «Рубіж»[6]. Ракетна зброя радянського виробництва суттєво підвищила бойові можливості ВМС Іраку. Вона ж фактично порівняла потенціали військових флотів Іраку та Ірану, за деякими перевагами першого. Однак, резервів для модернізації ВМС у Ірана залишалося більше, ніж у Ірака. Це чудово розумів і уряд Саддама Хусейна.

В 1976-1977 рр. відбувається зміна морської політики Іракської Республіки. Тепер країні потрібні були ВМС, що могли б оперувати по всій акваторії Перської затоки, ізолювати узбережжя Кувейту та північні іранські порти. Особливе значення набувало проведення морських десантних операцій. Для здійснення їх потрібні були відповідні засоби висадження десантів та ізолювання міст десантування. Тому іракське керівництво зробило спробу оснащення військового флоту держави не тільки катерами, а й бойовими кораблями. В немалій ступені через відсутність останніх, Ірак не зміг досягти своїх цілей під час обох «кувейтських криз».

Не останню роль в зміні морської політики Іраку, грав фактор розширення числа країн – постачальників військово-морської техніки. Орієнтація на одну країну – Радянський Союз, ставала мало перспективною, оскільки ракетні фрегати та десантні кораблі, ця велика держава поставити Іраку не могла. Проте, відмовлятися від співробітництва з СРСР керівництво Іраку було неспроможне.

В 1977 р. Ірак ухвалив контракти на поставку 4 десантних кораблів з Польщею та фрегата «Ібн Хальдум» з Югославією. Як учасниця Варшавського договору, Польська Народна Республіка активно будувала для своїх ВМС та ВМФ СРСР середні десантні кораблі проекту 773 (клас НАТО POLNOCHNY) на Гданській верфі. Вони вважались

одними з найкращих в світі, а крім того мали відносно низьку ціну. Розраховані на операції в закритих акваторіях, ці кораблі цілком задовольняли командування ВМС Іраку. Поляки доволі швидко виконали іракське замовлення, поставивши на протязі двох років усю партію. На відміну від базового проекту, в Ірак надійшла модифікація середніх десантних кораблів (тип «Атіка») з можливістю приймати транспортні гелікоптери. В 1979 р. бригада республіканської охорони та 1-ша піхотна бригада 3-го армійського корпусу Іраку закінчили підготовку до дій в якості морської піхоти (в подальшому вони увійшли до складу Республіканської гвардії Іраку)[7]. Екіпажі десантних кораблів, за допомогою радянських офіцерів оволоділи новою технікою.

Фрегат «Ібн Хальдум» (пізніше отримав назву «Ібн Маджид») будувався на верфі в м. Спліт за оригінальним проектом. Основним його призначенням стало використання в якості учбового корабля тільки-но відкритого Коледжу (школи) ВМС в Басрі. Виконуючи цю функцію, фрегат міг прийняти на борт до 100 курсантів. Втім, оснащеність «Ібн Хальдума» сучасною зброєю, в тому числі французькими протикорабельними ракетами «Екзосет» дозволяла йому виконувати різноманітні бойові завдання. Нова одиниця іракських ВМС виявилась дуже корисною. Фрегат став найбільш активно діючим військово-морським засобом Іраку на протязі ірано-іракської війни 1980-1988 рр. Його придбання і свідчило про намагання уряду Іракської Республіки розвивати свої ВМС у напрямку збільшення чисельності саме кораблів, а не катерів.

Замовлення ракетного фрегата в СФРЮ було доволі неочікуваним для аналітиків. Справа полягала в тому, що Югославія не входила до списку країн – експортерів військових кораблів. Більше того, ВМС СФРЮ оснащені були переважно катерами. А перші фрегати для них будувалися в середині 1980-х рр. по радянському проекту. Вірогідно, в умовах кінця 1970-х рр., саме Югославія виявилась єдиною державою, що могла забезпечити ВМС Іраку сучасним ракетним фрегатом по доволі низькій ціні. Інші провідні країни – експортери, або не мали необхідних проектів (СРСР, КНР, Франція), або через політичні мотиви торгували з Іраном (Великобританія й США). Не останню роль зіграли намагання СФРЮ вийти на міжнародний ринок. Для Югославії вони виправдалися. В 1979 р. Індонезія замовила аналогічний фрегат, а Ірак 3 річкових тральника типа «Нестин». В 1981 р. Ірак в СФРЮ замовив ще і 9 патрульних катерів типа «Джасі». Стосовно останніх, то в Басрі іракці намагалися будували їх по ліцензії.

На початку ірано-іракської війни (вересень 1980 - січень 1981 рр.) ВМС Іракської Республіки діяли доволі активно. Втім, зіткнувшись з краще озброєним та підготовленим військовим флотом Ісламської Республіки Іран, зазнали значних втрат (щонайменше 1 десантний корабель та 11 бойових катерів, в тому числі 5 ракетних)[8]. Для іракського військового керівництва такий перебіг подій виявився несприятливим. ВМС ІРІ після революційних подій 1979-1980 рр. зберегли свою боєздатність і панували в Перській затоці.

В той же період Іракська Республіка лишилася й підтримки з боку СРСР, який ввів ембарго на поставки зброї в цю країну. Тому переважна більшість катерів радянського будівництва (окрім типу «Хазірані» для яких іракці виробляли запчастини) залишилась у 1981-1982 рр. в базах. Єдиним виходом з несприятливої для іракців ситуації стало активне використання авіації.

Намагаючись поповнити ВМС країни військовими плавзасобами, уряд Іраку здійснив спробу будувати їх на верфі в Басрі. Однак, в серію вдалося запустити лише легкі артилерійські катери (фактично озброєні моторні човни) типа «Саварі». Не дивлячись на свої вкрай обмежені тактико-технічні характеристики, біля сотні побудованих «Саварі» виявились цілком придатними для дій на річках та у прибережній акваторії[9].

На початку війни з ІРІ економічна ситуація була більш сприятлива саме для Іраку ніж для його супротивника[10]. Завдяки такому становищу здійснені були нові придбання військово-морської техніки за кордоном. В 1981 р. в Фінляндії замовили 3 ролкера, з можливістю використання в якості десантних кораблів. В 1983 р. всі 3 одиниці (тип «Аль Захра») поповнили ВМС Іраку. Одночасно з ролкерами, в Великій Британії іракці закупили 6 десантних катерів на повітряній подушці типа SR.№6 (офіційно для

використання в якості патрульних). Англійські суднобудівники за 1 рік виконали іракське замовлення і можливості ВМС Іраку по проведенню морських десантних операцій зрівнялися з супротивником. Крім того, англійці поставили й 6 малих патрульних катерів типа «Воспер» PBR.

Однак, найбільш корисним партнером Іракської Республіки у військово-морській сфері стала Італія. Ця країна історично вважалася однією з провідних держав в галузі військового кораблебудування, фінансово була зацікавлена в іракському ринку. Проекти італійських фірм цілком задовольняли потреби ВМС Іраку. Крім того, італійці спроможні були поставити в Ірак підводну техніку, що інші держави за різних обставин зробити не могли. Тому на італійських верфях для Іраку у 1982-1987 рр. було побудовано 4 фрегати типа «Лупо» й 6 корветів типа «Асад» (2 з них у вертолітному варіанті). 6 карликових підводних човнів проекту SX-706 для здійснення диверсійних операцій поставила в Ірак італійська фірма «Космос».

В Італії також було замовлено будівництво універсального транспорту постачання типу «Стромболі» й 3 підводних човна типу «Сауро». Щодо підводних човнів, то один із них іракці планували використовувати в якості учбового корабля, тому плани С. Хусейна щодо власного підводного флоту цим не обмежувалися. Більше того, в Італії закуповувалися вертольоти корабельного базування - 6 А-109 «Гірундо» й 12 AB-212ASW[11].

До серпня 1990 р. лише 2 корвети (у вертолітному варіанті) формально увійшло до складу ВМС Іраку. Формально, оскільки з не повними іракськими екіпажами з 1987 р. стояли в м. Ліворно в Італії не маючи змоги прибути в Ірак через блокаду узбережжя країни ВМС ІРІ. Інші ж кораблі, італійці побудували в 1984-1987 рр. Втім, всі вони не були викуплені Іраком через брак коштів. До того ж, і підготовлених екіпажів для кораблів італійського виробництва в Іраку не було. Після ж окупації Іраком Кувейта в серпні 1990 р., влада Єгипту затримала в Александрії універсальний транспорт постачання, а італійський уряд конфіскував 4 іракських фрегати та 4 корвети. В подальшому, фрегати були включені до складу ВМС Італії, а корвети продані Малайзії[12].

Радянський Союз став знову перспективним партнером для Іраку наприкінці 1980 рр. Саме тоді в СРСР з'явилися дуже ефективні проекти малих кораблів з сучасною зброєю. В 1989 р. в спеціальному учбовому центрі у м. Рига почалась підготовка іракських моряків. Того ж року іракці закупили 3 новітніх малих ракетних корабля проекту 1241РЭ (клас НАТО «Тарантул») і 1 малий протичовневий корабель проекту 1241.2 (клас НАТО «Павук»). Проте, до серпня 1990 р. в Ірак надійшло по одному кораблю кожного типу, а також 2 новітніх (з 4 закуплених) патрульних катера проекту 02065 (клас НАТО «Богомол»)[13].

Окрім СРСР та Італії, з 1987 р. Ірак почав активно співробітничати з Данією. В цій країні було побудовано 3 новітніх десантних корабля та сучасну президентську яхту. Втім, лише остання прибула в Ірак до серпня 1990 р., інші були затримані через політичні обставини[14].

2 серпня 1990 р. іракська армія вдруге перетнула кордони Кувейту і за кілька годин добре розробленої військової операції захопила цю країну. В якості трофеїв іракці отримали всі кораблі та катери ВМС Кувейту – 6 ракетних, 2 артилерійських (з можливістю використовуватись в якості ракетних), 16 патрульних та 10 десантних. Вони увійшли до складу ВМС Іраку. В кувейтські порти та бази були перебазовані майже всі бойові одиниці іракського військового флоту. Чисельність його особливого складу досягла 5000 військовослужбовців[15].

17 січня 1991 р. війська США та їх союзників почали військову операцію «Буря в пустелі» проти Іраку з метою примусити його уряд вивести свої війська з Кувейту. В бойові дії відразу ж включилися й ВМС Іракської Республіки. Іракські моряки, переважно на трофейних кувейтських катерах з 18 по 30 січня виходили в море на патрулювання. Аналіз зіткнень кораблів й катерів ВМС Іраку з флотами антиіракської коаліції свідчить, що діяли іракці вкрай пасивно. При першій атаці союзників, головним чином з повітря вони розверталися й уходили в свої бази. Саме там, під бомбами та ракетами авіації антиіракської коаліції більшість плавзасобів ВМС Іраку загинула чи була серйозно пошкоджена. В березні 1991 р., коли війна закінчилася, виявилось, що в

строю ВМС Ірака залишився лише один корабель – головний в серії ракетний катер «Хазірані»[16].

Режим жорстких міжнародних санкцій введений ООН проти Іраку в серпні 1990 р. й посилений після Війни в Перській затоці не дозволяв керівництву країни розвивати власні ВМС. В Басрі та у Ель-Зубейрі в небоєздатному і пошкодженому становище знаходилося 4 десантних корабля, 3 тральники та 16 патрульних катерів. Вихід їх в акваторію Перської затоки був суттєво обмежений через передачу бази Умм-Каср Кувейту[17].

В 1999 р. проглядався процес відновлення активності ВМС Іракської Республіки. До бойового складу військового флоту країни був введений після ремонту патрульний катер типа «Богомол». Іракські катери почали виходити на маневрування в Перську затоку. Втім, брак матеріальних ресурсів не дозволив відремонтувати інші іракські кораблі й катери. Не підвищилась й професійна підготовка іракських моряків. Все це і призвело до того, що під час нової війни США та їх союзників проти Іраку «Шок та трепет» 20 березня – 1 травня 2003 р. ВМС країни жодним чином не проявили себе. Більшість іракських військових плавзасобів зосталися в якості трофеїв британським військам й були утилізовані.

Отже, можна виділити чотири періоди в розвитку ВМС Іраку: перший – 1937-1958 рр.; другий – 1958-1977 рр.; третій – 1977-1991 рр. та четвертий – 1991-2003 рр. На першому етапі, ВМС Іраку виконували обмежені функції й розвивалися з допомогою Великобританії. На другому етапі, ВМС країни розвивалися при активній участі СРСР. Завдяки цьому іракський військовий флот перетворився на сучасне воєнне угрупування, що спроможне було виконувати усі завдання оборонного характеру. Втім, «кувейтські кризи» 1961 та 1973 рр. виявили певні недоліки ВМС Іраку. До того ж у них з'явився доволі сильний супротивник – ВМС Ірану. Тому на третьому етапі уряд Іраку зробив спробу перетворити свої ВМС на потужну силу в акваторії Перської затоки. Для досягнення такого статусу почалося масштабне придбання військово-морської техніки в різних країнах. Аналіз контрактів, з нею пов'язаних, політичної ситуації 1977-1990 рр. свідчив про намагання Іраку в подальшому розширити свій вихід до моря, або за рахунок ІРІ, або Кувейту[18]. Доводиться цей аргумент чисельністю замовлених кораблів, їх типами та характеристиками. Деякі з них (особливо підводні човни) не могли базуватися в базах на іракському узбережжі, а майбутній військовий флот Іраку значно перевищував оборонні можливості країни. Ірано-іракська війна 1980-1988 рр. стимулювала цей процес. Однак довести його до кінця лідери Іраку не змогли. Війна в Перській затоці фактично знищила ВМС Іраку і його розвиток призупинився.

В умовах міжнародних санкцій та військової блокади, уряд Іраку в 1999 р. здійснив деякі заходи щодо відновлення, хоча б частково міці ВМС країни. Втім, брак матеріальних ресурсів дозволив відремонтувати лише один патрульний катер. Однак цього було вкрай недостатньо і тому, під час нової війни США та їх союзників проти Іракської Республіки у березні-травні 2003 р. ВМС країни були знищені остаточно.

ПРИМІТКИ:

1. *Доценко В.* Флоты в локальных конфликтах второй половины XX века. – М., 2001. – С. 402-403.

2. *Сажин В.* Военно-морские силы Ирана // Зарубежное военное обозрение. – 1998. - № 5. – С. 36.

3. Иностранные военные флоты 1946-1947. – М., 1947. – С. 204; Справочник по иностранным флотам. – М., 1971. – С. 141-142.

4. Боевые корабли мира 1991-1992. Справочник / Под ред. Ю Апалькова. – Т. 1. - М., 1993. – С. 200-207.

5. The Middle East Journal, 1977. –№ 4. – P. 474; *Walid E. Mobarak.* The Kuwait Fund in the context of Arab and Third word politics // The Middle East Journal, 1987. – № 4. – P. 459.

6. *Апальков Ю* Указ. соч. – С. 205-208; *Широкорад А.* Оружие отечественного флота 1945-2000. – Минск, 2001. – С. 472.

7. *Ротман Г.Л.* Война в Заливе. – 1990-1991. – М., 2004. – С. 93.

8. *Апальков Ю* Указ. соч. – С. 206-208; *Доценко В.* Указ. соч. – С. 338.

9. *Wrobel T.* Woiownitsy Saddama // Polska zbraina. – 1991. – № 46. - P. 33; *Дан Ашкелонский.* Военно-морские силы Ирака // www.waronline.org/mideast/iraq_navy.htm 26.03.2002.

10. *Ниязматов Ш.А.* Ирано-иракский конфликт: исторический очерк. – М., 1990. – С. 74-77; *Hiro D.* The longest war: the Iran-Iraq military conflict. – L., 1990. – P. 87-88.

11. SIPRI Yearbook, 1986. – P. 223-224; SIPRI Yearbook, 1988. – P. 212-214; SIPRI Yearbook, 1990. – P. 288-289.

12. *Апальков Ю.* Боевые корабли мира на рубеже XX – XXI ст. - Т. IV. – Ч. II. – СПб, 2004. - С. 103.

13. Правда. – 1990. – 4 декабря; *Павлов А.* Боевые корабли СССР и России 1945 – 1995. – Якутск, 1995. – С. 104, 111; *Павлов А.* Военные корабли России 1997-1998. – Якутск, 1998. – С. 63.

14. *Дан Ашкелонский.* Указ. соч.

15. *Wrobel T.* Woiownitsy Saddama // Polska zbraina. – 1991. – № 46. - P. 33; *Доценко В.* Указ. соч. – 367-368.

16. *Гушев А.* Итоги войны в Персидском заливе // Зарубежное военное обозрение, 1991. - № 6. – С. 9-15; *Доценко В.* Указ. соч. – 389-420; *Дан Ашкелонский.* Указ. соч.

17. *Дан Ашкелонский.* Указ. соч.

18. *Примаков Е.М.* Войны могло не быть // Правда. – 1991. – 28 февраля; *Андайк Дж.* Саддам Хусейн. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 177, 243.

М. Піскун
(Одеса)

РЕПРЕСІЇ КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ[**]

Актуальність даної теми визначається насамперед тим, що дослідження досвіду історичного минулого необхідно використовувати сьогодні для подальшої розбудови Збройних Сил України. Між станом в сучасних Збройних Силах України і станом в Червоній Армії напередодні війни неможливо провести чіткі паралелі, але висновки стосовно співвідношень: держава – Збройні Сили, керівництво держави – Збройні Сили, Збройні Сили – військові кадри, стан Збройних Сил – результати їх застосування, на аналізі минулих історичних подій і визначних постатей у них, будуть вельми корисними і в наш час. Сьогодні Збройні Сили України перебувають у стані реформування і ось уже на протязі майже 18 років іде постійне скорочення і оптимізація організаційно-штатної структури військ. Скорочуються військові організми різних ланок – від об'єднань до окремих підрозділів; скорочуються посади в тих частинах, що залишаються; скорочуються як окремі зразки, так і цілі види техніки. Інколи ці процеси проходять не зовсім виважено і обмірковано, заходи пов'язані з ними, проводяться в авральні строки, а наслідки бувають, на жаль, гіркими. Виникає питання: скільки цінних фахівців-професіоналів втратили Збройні Сили за роки реформування? Відповідно і техніка, що залишилася, без умілої експлуатації, стає всього-на-всього купою заліза.

Тема репресій в Червоній Армії і наступної реабілітації військових хвилювала автора давно, але до кінця 1980-х небагато було джерел, які давали б достовірну інформацію. Як правило, і в історичній, і в мемуарній літературі десятиліття розвитку армії напередодні війни обходилося стороною, або ж говорилося тільки про перемоги: Хасан, Халхін-Гол, бої в Іспанії. Виникало логічне питання: де поділись герої і воєначальники, які здобували ті перемоги? Наприкінці 1980-х і початку 1990-х ця тема стала актуальною для багатьох, країна захотіла пізнати своїх дійсних героїв, заповнити білі плями в історії, назвати речі своїми іменами і розставити всі крапки над «і». У періодичних виданнях СРСР прокотилася хвиля публікацій на тему репресій і реабілітації. Кожна газета, кожен журнал вважали за необхідне вкласти свою частку у «гласность». У деяких виданнях були відкриті навіть нові рубрики. Особливо відзначилися журнали «Огонёк», «Собеседник», «Смена», газети «Комсомольская правда», «Труд», «Известия», «Неделя», «Советская культура».

На відміну від періодичних видань, де зустрічалися намагання викласти фактичні історичні події тільки в якомусь одному аспекті, спроби показати героя тільки у кращому вигляді і допускалося багато неточностей, у 1988 році, у видавництві «Юридическая литература» в Москві вийшла збірка статей під назвою «Реабилитированы посмертно» у 2-х випусках, а у 1991 р. московське Видавництво політичної літератури випустило книгу «Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов» під загальною редакцією академіка АН СРСР О.М. Яковлєва, в якій наводилися тільки факти, причому давалися посилання на документи.

Крім того, більш виважено і ретельно намагалися розібратися у подіях 1930-40-х років автори статей, які публікувалися у військових, військово-історичних та історичних виданнях: газеті «Красная звезда», журналах «Советский воин», «Военно-исторический журнал», «Вопросы истории». Почала з'являтися і мемуарна та історична література, в якій тема репресій вже не замовчувалася. Але, як правило, у всіх публікаціях і творах розмова йшла про одну, конкретну історичну постать, її роль і місце в розвитку і будівництві армії, а опубліковані матеріали не вирішували повністю усіх проблем, вони не давали повної, цілісної картини про події, які відбувалися у Червоній Армії напередодні війни.

[**] Початок. Продовження у наступному випуску.

У поданій статті автор намагався на основі історичного аналізу подій скласти цілісну картину стану Червоної Армії напередодні війни, об'єктивно дослідити процес будівництва збройних сил СРСР та їх підготовки до ведення бойових дій, відтворити і передати історичний досвід, виділити у ньому дещо важливе для сучасної практики і все помилкове, аби запобігти його повторенню.

В українській історіографії на дослідження цієї теми майже не зверталася увага. Вважалося що репресії серед військових стосувалися тієї – великої – держави. У нашій історії більше зверталася увага на репресії Сталіна у відношенні цивільного населення, Голодомор, у крайньому разі на дослідження репресій проти вояків ОУН та УПА. Але ж репресії у Червоній Армії торкалися всіх тодішніх республік. Більш того, Україна займала чи не найважливіше місце в розвитку і будівництві Червоної Армії. Значна кількість українців проходила службу в лавах збройних сил на різноманітних посадах від рядових до маршалів. Був же і Український військовий округ (до 1935 року), і Київський та Харківський військові округи, а пізніше особливий Київський військовий округ. І репресії у Червоній Армії напередодні війни розпочалися саме з арештів серед командирів Київського військового округу. Але найголовніше – краще вчитися на помилках, які вже були допущені колись і кимось, щоб запобігти повторенню тих самих помилок у своїх діях.

Спробуємо на аналізі історичного, в першу чергу документального матеріалу, виявити основні закономірності і тенденції в Червоній Армії і країні того часу, розкрити зміст і дати відповідну оцінку подіям, використавши історичний та статистичний методи, отримати висновки, які дадуть змогу одержати узагальнююче відображення дійсності, цілісну картину того, що відбувалося і у країні в цілому, і в Червоній Армії зокрема.

***

Вбивство С.М. Кірова дало Сталіну бажану нагоду (причому достатньо переконливу у очах народу) для розв'язання масових репресій проти незадоволених його особистістю. У день вбивства, 1 грудня 1934 року, була прийнята постанова РНК СРСР «Про порядок ведення справ про терористичні акти проти працівників радянської влади», яка суттєво урізала юридичні гарантії прав обвинувачених по даній категорії справ. Скорочувався до 10 діб термін слідства, висновок обвинуваченому вручався за одну добу до суду, на якому справа розглядалася без участі сторін (прокурора і адвоката). Касаційне оскарження і подання клопотання про помилування не допускалося, а вирок суду до вищої міри покарання повинен був приводитися у виконання негайно[1]. Аналогічна постанова була прийнята 14 вересня 1937 року і по справам про шкідництво і диверсії[2].

Справи осіб, які притягувалися до відповідальності за політичними обвинуваченнями, за ініціативою Л. Кагановича, стали розглядатися у особливому порядку із застосуванням вищої міри покарання. «Особое совещание» стало діяти не у повному складі, а у вигляді «трійок», а потім і «двійок»: на державному рівні – Нарком внутрішніх справ (спочатку Єжов, а з 1938 р. Берія) і прокурор СРСР (Вишинський), на місцях теж «трійки» і «двійки» відповідного рівня[3]. Спочатку репресії захлиснули ідейних супротивників і можливих суперників, яких оголосили агентами імперіалізму та іноземних розвідок. Були репресовані партійні і державні діячі, видатні воєначальники, які не задовольняли Сталіна. Так затверджувався режим особистої влади Сталіна, насаджувався страх, подавлявся перший ліпший прояв особистої думки, особистого судження. Сталін побоювався командування Червоної Армії. Масові арешти ветеранів партії могли сколихнути навіть найвідданіших командирів. Одна справа, якщо вмішуються Горський, Бухарін або Крупська. І зовсім інша справа, якщо почнуть нарікати військові. Прийшов час нарешті дати волю і застарілій заздрості до талановитих стратегів.

Справа про «воєнно-троцкістський заколот»

«Операція» розпочалась у липні 1936 році з арешту командира єдиної тоді важкої танкової бригади Д.А. Шмідта, який начебто планував похід на Москву. Тоді ж, у

1936-му, взяли під варту начальника штабу авіаз'єднання Б. Кузьмічова, комдива Ю. Сабліна і ще декількох соратників Якіра, який з листопада 1925 року командував військами Українського військового округу (після його розділення у 1935 року на Київський і Харківський округи, Якір командував першим)[4]. Чому репресії військових почались з Київського округу? Гарячий прихильник і послідовник поглядів М.В. Фрунзе на характер майбутньої війни, Якір уважно слідкував за досягненнями вітчизняної і світової військової думки, новинками в військовій справі, змінами, які відбувалися в арміях світу, особливо за змінами, пов'язаними з механізацією військ, оснащенням їх новою бойовою технікою. Він враховував все нове, передове, і, перевіривши на практиці, прагнув запровадити у військах округу. Не випадково саме на Україні були створені перші великі механізовані з'єднання Червоної Армії. Там же проводилися найважливіші маневри і великі загальновійськові навчання з відпрацюванням найбільш складних оперативно-тактичних завдань. Такі великі маневри пройшли у 1935 році в районі Києва. На маневрах були застосовані найновіші на той час технічні засоби ведення збройної боротьби різних родів і видів збройних сил у їх тісній взаємодії. Взяли участь механізовані і повітряно-десантні війська, бойова і транспортна авіація, нова інженерна техніка. Це була перевірка багатьох нововведень у військовій справі, вперше застосованих у Червоній Армії, в тому числі й теорії ведення глибокого бою і стратегічних операцій. Маневри, динаміка яких мала багато цікавих тактичних епізодів, що відображали високий рівень бойової підготовки керівного складу, штабів і військ округу, справили величезне враження як на іноземних військових представників, так і на тих, хто керував державою[5].

Військові ставали небезпечними. 13 травня 1937 року заарештували начальника 4-го управління (розвідка) наркомату оборони А.Х. Артузова, який раніш очолював іноземний відділ ОДПУ. Не важко здогадатися, яким способом були добуті його «свідчення» проти воєначальників, якщо перед загибеллю Артузов написав на стіні тюремної камери: «Честный человек должен убить Сталина»[6].

Друге «свідчення» дав під тортурами комбриг Медведєв. Коли на бесіді з Єжовим він відмовився від вибитих з нього показань, останній наказав: «...повернути Медведєва будь-яким способом до попередніх свідчень, а його заяву про відмову не фіксувати». Протокол із свідченнями Медведєва, добутими під фізичним впливом, Єжов доповів у ЦК, тоді й було сфабриковано «справу» про військово-фашистський заколот у Червоній Армії[7].

Поряд з відкритими судовими процесами у 1937-1941 роках пройшла велика кількість закритих процесів. Найбільшим серед них був процес, що відбувся 11 червня 1937 року у справі «Військовий заколот», за якою проходили заступник Наркому оборони маршал М.М. Тухачевський і група видатних воєначальників (Корк, Уборевич, Путна, Ейдеман, Примаков, Фельдман).Чим же викликані були репресії у армії?

Це питання історичною наукою досліджене недостатньо, і до наших пір повністю не з'ясоване. Однак на підставі матеріалів, які були розглянуті, і свідчень, що містяться в них, можливо висунути ряд припущень. Відомо, що Сталін без приязні ставився до Тухачевського і багатьох інших воєначальників ще з часів громадянської війни, коли багато військових публічно називали Сталіна, Будьонного і Ворошилова винуватцями поразки військ під Варшавою у війні з поляками. Зважаючи на характер Сталіна – це вже достатній привід для застосування репресій проти військових у зручний момент.

На початку 1930-х років Тухачевський, Якір і Уборевич висунули ряд важливих ідей, які були спрямовані на реорганізацію збройних сил. Вони виробили теорію«глибокої операції», що передбачала нанесення ударів по противнику великими танковими з'єднаннями при масованій підтримці авіації. Іншими словами, ними була відпрацьована теорія ведення бойових дій, яка потім застосовувалася у Другій Світовій війні як німецькими військами (у 1941р.), так і в подальшому Червоною Армією. Але у середині 1930-х у керівництві збройних сил розгорнулася гостра дискусія про характер сучасної війни і організаційну структуру військових об'єднань, з'єднань і частин. Значна частина воєначальників розділяла ідеї Тухачевського і наполягала на створенні замість кавалерії великих механізованих, військово-повітряних і повітряно-десантних з'єднань. Нові ідеї були ними успішно випробувані на серії великих маневрів. Сталін у

той час теж підтримав ідеї Тухачевського, бо він був потрібний для проведення модернізації армії. Однак вже у 1936 – на початку 1937 р. серед вищого командного складу все більше стало проявлятися нерозуміння, а потім і незадоволення з приводу масових репресій у країні. Особливо воєначальники були невдоволені репресіями у промисловості, що негативно впливало на темпи переозброєння армії. У цій ситуації Сталіну вже, певно, здалося небезпечним залишати на чолі армії такі яскраві, самостійно мислячі постаті, як Тухачевський і його прихильники. Тим більше, що неправильно витлумачений досвід війни в Іспанії, по суті війни громадянської, де не застосовувалася у великих масштабах техніка, давав тимчасову перевагу противникам Тухачевського у керівництві Наркомату оборони, прихильникам методів громадянської війни (Ворошилову, Будьонному, Кулику, Щаденко), які як і раніше ратували за хвацькі кавалерійські атаки з «шашками наголо». Проти Тухачевського було все: його особисті дані – інтелігентність, воля, розум, а також і військова слава. Це вже виклик (як і у випадку з Фрунзе). Таких постатей Сталін поруч з собою не міг терпіти, його влаштовували лише «ворошилови».

1 червня 1937 року відбулося засідання військової ради Наркомату оборони. На засідання викликали 120 командуючих і комісарів. На вході кожного обшукували, зброю залишали на прохідній. Кожному вручали синю теку з копіями свідчень, які вказували на зрадництво Тухачевського, Уборевича, Якіра, Путни, Корка, Примакова. З цих синіх тек багато хто з присутніх на засіданні взнав і про свою належність до шпіонажу і заколоту проти влади[8].

11 червня у друкованих виданнях Прокуратура СРСР оголосила про розкриття органами НКВС військово-фашистського заколоту в Червоній армії, який очолював маршал Тухачевський. Полководців, організаторів Червоної Армії, героїв громадянської війни звинувачували у шпигунстві на користь «однієї з іноземних держав» і підготовці поразки Червоної Армії, підготовці до розділення Радянського Союзу і відновлення на його землях буржуазного ладу, шкідництві і схильності до троцькізму. Звинувачувальний висновок носив загальний, безпідставний характер. Однак у матеріалах судового засідання містилися і конкретні звинувачення. Вони полягали в наступному: по-перше, розроблена Тухачевським і його сподвижниками теорія «глибокої операції», була названа теорією «глибокої зради»; по-друге, як шкідливу діяльність було розцінено наполегливе відстоювання концепцій прискореного формування танкових з'єднань за рахунок скорочення чисельності загальновійськових частин і витрат на кавалерію; по-третє, наміри Тухачевського, Уборевича, Корка, Путни і Гамарника звернутися до уряду з проханням про усунення Ворошилова з посади Наркома оборони через його некомпетентність у військових питаннях, були розцінені як виношування терористичних намірів у відношенні Наркома.

Організатори екзекуції не утруднювали себе пошуками доказів. За їх відсутності вони покладалися на фантазії і «умілі» руки слідчих. Іона Якір у 1929 р. навчався в Академії Генштабу Німеччини, там же читав лекції про Червону Армію. Август Корк теж бував у Берліні, де був військовим аташе. Михайло Тухачевський приймав участь у бесідах з представниками німецького Генерального штабу. Бесіди були офіційні, але ж були. Чим не привід для того, щоб вибивати необхідні свідчення і зізнання, а на Луб'янці були «майстри»[9].

Через 20 років після страти Тухачевського спеціальна група військових прокурорів і слідчих головної військової прокуратури, досліджуючи матеріали справи «Про військово-фашистський заколот» виявила на аркушах протоколів допитів сліди крові (арк. 165-166)[10]. Таким було слідство. А судилище продовжувалося всього один день – 11 червня. Стратили «заколотників» вранці 12-го червня.

В історичній літературі широке розповсюдження отримала версія про фатумну роль у справі Тухачевського і його прихильників фальшивих документів доставлених у Кремль, про їх, начебто, зраду. Дійсно гітлерівська розвідка, намагаючись послабити Червону Армію, зфабрикувала документи, з яких випливало, що Тухачевський вів з німцями переговори про організацію заколоту проти Сталіна. Для цього була використані факти таємної домовленості між німецькою і радянською сторонами 1926 року, за якою фірма «Юнкерс» надавала технічну допомогу у створенні авіації. Тухачевський тоді займав посаду Начальника штабу РСЧА і, зрозуміло, мав зустрічі з

німецькими офіцерами. На документі про укладення домовленості 1926 року стояв підпис Тухачевського. Це і дало можливість сфабрикувати фальшивий лист, скопіювавши підпис маршала. У листі Тухачевський і його «однодумці» начебто домовлялися про те, щоб позбавитися від опіки цивільних осіб і захопити державну владу. На фальшивому листі були дійсні штампи німецької розвідки («абверу») – «цілком таємно», «конфіденційно». Був і справжній підпис Гітлера – наказ організувати стеження за генералами вермахта, які начебто пов'язані з Тухачевським[11].

Лист був головним документом, всього ж «досьє» мало 15 аркушів, і крім листа у ньому були різні документи на німецькій мові за підписами генералів вермахта. Щоб переправити «досьє» Сталіну, була симульована його крадіжка під час пожежі з будівлі «абверу». Потім фотокопія «досьє» опинилася в руках голови чехословацького уряду Бенеша, який переслав папку Сталіну… За цю фальсифікацію, як стверджують іноземні джерела, Єжов заплатив 3 млн. крб.[12]

У висновках Генерального прокурора СРСР, визначенні військової колегії Верховного Суду СРСР про відміну вироку у відношенні Тухачевського про фальшивку німецької розвідки згадки немає. Виходить, на суді як доказ вона не фігурувала. Але якщо вона існувала, то склад Спеціальної судової присутності про неї, можливо знав. Характерно, що Сталін організував знищення групи вищих воєначальників руками самих же військових, включивши до складу Спеціальної присутності Суду СРСР маршалів Будьонного і Блюхера, начальника Генерального штабу командарма 1 рангу Шапошникова, командарма 2 рангу Алксніса, командувачів Московським, Ленінградським і Північно-Кавказьким військовими округами командарма 1 рангу Бєлова, командармів 2 рангу Дибенко і Каширіна, а також командира дивізії ім. Сталіна комдива Горячева, примусивши їх підписати вирок. Тим самим вони підсилили своїм авторитетом (а вони всі були популярні у армії) «справедливість» вироку. Але вони тим же самим засвідчили і «справедливість» майбутніх звинувачень на свою адресу, адже через деякий час усі вони (за виключенням Будьоного і Шапошникова) також були заарештовані і розстріляні. Поряд з військовими репресії поглинули і багатьох конструкторів оборонної техніки. Було розформовано інститут ракетної техніки, а його керівники Клейменов і Корольов репресовані. Підлягли арешту ряд авіаконструкторів на чолі з Туполєвим. Це й не дивно, бо саме Тухачевський займався в Наркоматі оборони питаннями озброєння, підтримував розробку нової військової техніки. Керівники більшості науково-дослідних і конструкторських установ по військовій техніці, які у справах служби були зв'язані з Тухачевським, не змогли уникнути репресій. Як наслідок – репресії відбилися і на розробках та створенні бойової техніки, їх впровадження і випуск призупинилися. Владою в той час робилося все, щоб витравити з пам'яті народу імена його «ворогів». Інколи доходило до абсурду. У березні 1938 року всі військові округи отримали з Москви розпорядження «забити тушшю назви з іменами «ворогів народу» на всіх топокартах». 21 травня того ж року наказом Ворошилова, як шкідлива, відміняється «Інструкція з глибокому бою», з наказів Наркома оборони вилучаються терміни «глибокий бій» та «глибока операція», наноситься істотна шкода розвитку військово-теоретичної думки. Слідом були розформовані механізовані корпуси і повітряні армії, а танки і літаки з них окремими частинами і підрозділами були придані піхоті і кавалерії. Механізовані корпуси почали відтворювати лише у 1940 році і більшість з них не встигла закінчити своє формування до початку війни. Повітряні армії почнуть відновлювати тільки у 1942-1943 роках.

Восени 1937 року командир кінного корпусу Ока Городовиков, зустрівшись з Будьонним, сказав: «Семен, дивись, що робиться! Усіх підряд беруть…» - «Не бійся, нас з тобою не тронуть. Беруть тільки розумних».

З командного складу кінних армій часів громадянської війни мало хто постраждав. Сталін не чіпав комдивів минулого І.Р. Апанасенка і С.Н. Тимошенка. Вони відрізнялися від Ворошилова і Будьонного знанням військової справи, незалежністю суджень, але до рівня Тухачевського, Уборевича і Якіра їм було далеко. Сталіну потрібні були «рекламні» фігури – «селянський син » Семен Будьонний, «луганський слюсар» Клим Ворошилов. Це – для «мас» аби потішили себе ілюзією народовладдя. Головне для Сталіна було те, що такі «фігури» не могли бути йому конкурентами. У бесіді з

І.М. Гронським ще у 1935 році з вуст Сталіна стосовно Ворошилова були сказані такі слова: «Зате цей дурень не лізе у вожді».

29 листопада 1938 року на засіданні військової ради при НКО СРСР Ворошилов з гордістю повідомив, що у 1937-1938 роках у ході «чистки вичищено» більш 40 тис. чоловік. Саме так і було, терор розв'язаний Сталіним у 1937, а якщо бути точнішим то ще у 1936, було продовжено у 1938-му. Вождь не залишав поза своєю увагою ланку вищого командування Червоної Армії. Влітку 1938 р. він кинув у застінки другого маршала О.І. Єгорова. Терор у армії до початку 1939 р. став дійсно тотальним, він загрожував змести весь офіцерський корпус.

ПРИМІТКИ:

1. Реабилитирован посмертно. Вып. 1. – М., 1988. – С.8.
2. СЗ СССР. – 1937. – № 61. – С. 266.
3. Реабилитирован посмертно. – С. 42.
4. *Краснов В.* Красный генерал // Советский воин. – 1965. – № 6. – С.43.
5. *Аверьянов А.* Остался предан революции // Советский воин. – 1969. – № 2. – С. 21.
6. *Д'Астафьев В., дели.* Сталин. – Париж, 1963. – С. 56.
7. Правда. – 1968. – № 34.
8. *Антонов-Овсеенко А.* Сталин и его время // Вопросы истории. 1989. – № 9. – С. 152.
9. Там же.
10. Там же. – С. 154.
11. *Хорев О.* Маршал Тухачевский // Красная звезла. – 1988. – 4 июня.
12. Там же.

С. Аверченко
(*Семей, Республіка Казахстан*)

ЗБРОЙНІ СИЛИ КАЗАХСТАНУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Збройні Сили Казахстану, на жаль, не мають таких традицій, як українські, а тим паче – російські. Практично відсутні сучасні серйозні дослідження військової справи казахів та інших народів на території сучасного Казахстану. Військова історія у країні вивчається виключно з позицій радянської та сучасної російської (що практично одне й те ж) історіографій. Відтак, будь-яка спроба акцентувати увагу на військових аспектах казахської історії є достатньо актуальними та абсолютно вчасними.

Давня та середньовічна історія не перебуває у колі інтересів автора, тому логічно буде почати наш короткий огляд з новітніх часів, а саме – початку XX ст. У цьому часовому проміжку самостійні казахські прояви військовості треба відзначити з часів першої російської революції, коли у містах почали організовуватись збройні загони. У ході Першої світової війни, 1916 року, на території Казахстану спалахнуло повстання, одним з керівників якого був популярний казахський батир Амангельди Іманов. Царському урядові так і не вдалося повністю розгромити це повстання.

Після Жовтневого перевороту 1917 року, протягом листопада 1917-лютого 1918 рр., на території Казахстану була встановлена радянська влада. У боротьбі за радянську владу в Казахстані активну участь брав вищезгаданий А. Іманов.

Період революцій у Російській імперії навіть на казахів, що перебували ще в родоплемінній стадії розвитку, мав надзвичайно політизуючий вплив. У 1917 році була створена перша казахська політична партія націоналістичного спрямування – «Алаш», яка мала за програмну мету досягнення автономії Казахстану у складі Росії. Незабаром, у грудні 1917 року, «Алаш» створила свій бойовий актив – збройні загони «Алаш-орда», і навіть державне утворення (т. зв. «Алашську автономію») зі столицею в Оренбурзі. Головою «Алашської автономії» був член російської партії кадетів А. Букейханов. Але вже у листопаді 1918 року «Алашська автономія» була ліквідована одним з багатьох

білогвардійських урядів – «Уфимською директорією». Збройні загони «Алаш-орди» брали участь у громадянській війні в Росії (1918-1922) на боці білогвардійських військ.

У березні 1920 року «Алаш-орда» була ліквідована Киргизьким ревкомом, що ознаменувало фактичне закінчення громадянської війни на території Казахстану.

26 серпня 1920 була утворена Киргизька АРСР у складі РРФСР, яка 19 квітня 1925 була перейменована на Казахську АРСР. В результаті національно-державного розмежування в Туркестані (так тоді називалася територія майбутніх п'яти середньоазійських держав) протягом 1924-1925 рр. всі казахські землі об'єдналися, а з 5 грудня 1936 р. Казахстан отримав статус союзної республіки.

У 1921-1922 рр. в Туркестані була проведена земельно-водна реформа. Ще одна така ж реформа була повторно проведена в 1925-1929 рр. Суть цих реформ полягала в конфіскації земель великих землевласників (баїв) і заможних селян, передачу цих земель у відання державного земельного фонду, з наступним розподілом між малоземельними і безземельними селянами. А розподіл води, про яку в Середній Азії говорили, що «там, де закінчується вода, закінчується життя», було передано до органів радянської влади.

Земельно-водні реформи в Казахстані торкнулася і колишніх козаків Семиріченського козачого війська, скасованого ще в 1918 році, і басмачів, розгалужений рух яких мав місце в Середній Азії та Казахстані, і був спрямований проти Радянської влади. Проте Червона Армія вже у 1922 році практично його ліквідувала у військовому сенсі.

Під час Великої Вітчизняної війни (1941-1945) Казахська РСР була глибоким тилом, куди були перебазовані деякі промислові підприємства з західних регіонів СРСР. До столиці республіки м. Алма-Ати була переведена навіть кіностудія «Мосфільм», яка не припиняла там виробництва кінофільмів.

За роки радянської влади Казахстан бурхливо розвивався. Багаті мінерально-сировинні ресурси дозволили побудувати велику гірничодобувну і металургійну промисловість. Особливо виділялися підприємства кольорової металургії у східних і південних регіонах Казахської РСР. На базі Карагандинського вугільного басейну було створено металургійний комбінат у м. Караганда.

Особливе місце в історії Казахстану займає так зване «освоєння цілинних і перелогових земель» 1954-1960 рр., що дозволило Казахській РСР стати великим виробником зерна і значно підняти інші галузі сільгоспвиробництва.

Під час горезвісної перебудови в Казахстані почали відбуватися непрості процеси, які раніше жорстко контролювалися каральними органами. На початку 1987 року в столиці Казахстану Алма-Аті відбулися студентські заворушення, які послужили приводом для зняття з посади Першого секретаря компартії Казахстану Кунаєва. Замість нього керівником казахських комуністів був обраний Н. Назарбаєв. У квітні 1990 року Верховна Рада Казахської РСР ввела посаду президента і обрала на неї свого керівника Нурсултана Назарбаєва.

У жовтні 1990 року Верховна Рада Казахської РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет. Після провалу серпневого путчу 1991 року казахське керівництво не поспішало приймати рішення про повну державну незалежність. Але 1 грудня 1991 року казахські виборці, за прикладом інших республік СРСР, що вже дихав на ладан, прямим голосуванням підтвердили обрання Н. Назарбаєва президентом республіки. І тільки після підписання керівниками Росії, України і Білорусії Біловезьких угод, Верховна Рада Казахської РСР оголосила державну незалежність і затвердила нову назву своєї країни – Республіка Казахстан.

У перші роки самостійності Казахстану йшлося нелегко. Відбувалося обвальне падіння промислового та сільськогосподарського виробництва, республіка не могла жити за рахунок транзитних послуг, як прибалтійські країни та Україна. Більш того, у Казахстану не було виходу до морських портів, що значно здорожувало зовнішньоторговельні зв'язки.

Крім економічних труднощів, у Казахстані склалася непроста ситуація між титульною нацією (казахами), які становили менше половини від загальної чисельності населення, і численними за складом іншими національностями - росіянами, німцями, українцями, татарами, узбеками, білорусами та ін. З новонародженої держави почалася повальна еміграція. При цьому, від'їжджала найбільш освічена і кваліфікована частина

населення. Але вже до початку XXI століття демографічна ситуація в Казахстані стабілізувалася.

Казахському керівництву довелося піти на досить жорсткі ліберальні ринкові реформи свого народногосподарського комплексу. До 2004 року ці реформи почали давати позитивні результати, стало зростати швидкими темпами промислове і сільськогосподарське виробництво. Але основна ставка в Казахстані робиться на різке збільшення видобутку нафти та її експорт за кордон. Для цього у країни є всі умови – великі родовища нафти на материку і Каспійському шельфі, пропозиції на інвестування великих коштів від справжніх «китів» світового нафтовидобувного бізнесу. Наприклад, з'ясувалося, що з 25 млрд. тонн потенційних нафтових ресурсів Каспійського шельфу не менше половини припадає на казахську ділянку. У цьому випадку казахи отримали щедрий «дарунок» від комуністичних господарів «Червоної імперії». Найбільше казахське родовище нафти на материковій частині території – Тенгізьке, вони отримали разом з переданими РРФСР землями в період освоєння цілинних і перелогових земель 1954 - 1960 рр.

Отримання таким чином державної незалежності, не так вже й бажаної, змусило казахське керівництво розпочати створення власних Збройних Сил.

Збройні сили Республіки Казахстан, як і ЗС інших держав СНД, створювалися після розпаду Радянського Союзу в 1991-1992 рр. Їх основу склали з'єднання і частини колишнього Середньоазіатського військового округу, а також гарнізони дислокованих на території республіки окремих з'єднань радянських армій ППО і ВПС (штаби яких перебували в Ташкенті), РВСП, численні полігони та інші військові об'єкти. У колишній столиці країни Алма-Аті розміщувалися також штаб і управління Середньоазіатського округу Прикордонних військ КДБ СРСР та Середньоазіатське управління внутрішніх військ МВС СРСР.

На сьогоднішній день казахстанські ЗС включають сили загального призначення (СЗП), сили повітряної оборони (СПО), сили охорони державного кордону (СОДК). Резервом верховного головнокомандувача – президента Казахстану, є мобільні десантно-штурмові та повітряно-десантні з'єднання і частини.

Крім цього, у Казахстану є Республіканська гвардія (РГ), сформована 1991 року і безпосередньо підпорядкована главі держави. Причому, її частини розташовані переважно у регіонах із слов'янським населенням. У лютому 2001 р. спеціальним указом президента країни були розподілені функції Міністерства оборони та Генерального штабу. Саме начальнику ГШ тепер підпорядковані всі види і роди військ, а також військові округи. Міністр оборони зараз виконує суто адміністративно-політичні функції.

Починаючи з 2001 р., в Казахстані створюються чотири військові округи – Південний, Західний, Східний і Центральний. Велика територія і невисока щільність населення спонукають керівництво країни концентрувати війська в регіонах, де є загрози безпеці республіки, тому вже сформовані південне та східне угруповання військ, а пріоритетним нині для Міністерства оборони РК завданням є робота з організації Західного і Південного військових округів. За словами першого заступника начальника Генерального штабу генерал-майора М. Сапарова, це пов'язано з невизначеністю правового статусу Каспійського моря, появою нових джерел вуглеводневої сировини і наближеністю деяких осередків напруженості до західних і південних рубежів Казахстану.

У казахстанські сили загального призначення входять мотострілецькі і танкові війська, ракетні війська і артилерія, війська ППО, частини та підрозділи спеціальних військ (інженерних, хімічних, зв'язку, радіолокаційних та ін.) Принцип їх організації подібний до структури більшості армій колишнього СРСР: батальйон – бригада (полк) – дивізія – корпус. На даний час Казахстан має у своєму розпорядженні два армійських корпуси, дві дивізії (танкову та мотострілецьку), п'ять окремих бригад. У Капчагаї дислокується окрема десантно-штурмова бригада, а у Південному окрузі – окремий десантно-штурмовий батальйон.

Загальна чисельність СЗП – 46,8 тис. осіб. За даними Лондонського міжнародного інституту стратегічних досліджень, на їх озброєнні перебуває: 930 танків (280 Т-62 і 650 Т-72), 140 БРДМ, 508 БМП-1 і БМП-2, 84 БТР, 505 артилерійських систем

(калібру 122 і 152 мм), 163 САУ (122 і 152 мм), 26 комбінованих установок «Нона», 147 РСЗВ, 145 120-мм мінометів, 68 протитанкових 100-мм гармат, 12 пускових установок тактичних ракет класу «земля-земля».

До сил повітряної оборони Казахстану входять з'єднання ВПС і ППО. Загальна чисельність особового складу – 19 тис. осіб. У їх розпорядженні – 40 фронтових винищувачів МіГ-29, 14 штурмовиків Су-25, 25 фронтових бомбардувальників Су-24, 14 винищувачів Су-27, 43 перехоплювачі МіГ-31 і 16 МіГ-25, 100 пускових установок зенітних ракет (в т. ч. С-300).

За даними інших відкритих джерел, ЗС Казахстану також мають 18 військово-транспортних літаків. Армійська авіація представлена майже усіма типами радянських вертольотів. Їх 125 одиниць (Мі-24, Мі-8, Мі-6, Мі-26). Вищим з'єднанням авіації є база ВПС (прирівнюється до авіадивізії). За оцінками фахівців, авіація Казахстану знаходиться на високому рівні боєздатності, середній наліт у льотчиків досягає 100 годин на рік (для порівняння у ВПС РФ – трохи більше 20 годин).

Сили охорони державного кордону об'єднують Прикордонні війська і сили берегової охорони. Про загальну чисельність СОДК поки нічого не повідомляється. Це пов'язано з тим, що прикордонні війська (як і ВМС, у яких зараз 10 патрульних і бойових катерів) тільки формуються. Протяжність казахстансько-російського кордону складає близько 7 тис. км. На даний час між сторонами йдуть інтенсивні переговори щодо його делімітації. У 2000 р. на півдні (на кордоні з Киргизстаном та Узбекистаном) був сформований найпотужніший (за казахстанськими оцінками) Саріагичський прикордонний загін. Йде робота з організації прикордонних загонів на півночі та сході республіки – у Кустанаї та Павлодарі. Тут на командні посади призначаються тільки офіцери – випускники військових училищ Прикордонних військ, а солдатів строкової служби замінюють контрактниками. Прикордонники візьмуть на себе ряд функцій, які досі виконували митні служби і органи МВС.

У Казахстані працюють кілька військово-навчальних закладів, де йде підготовка фахівців для всіх видів ЗС країни. Військова академія збройних сил в Алма-Аті, створена указом глави держави 11 лютого 1997 р. на базі радянських вищих військових училищ, готує офіцерів за 11 спеціальностями.

В. Тригуб
(Київ)

МІСТИКА ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ

Люди давно використовують зброю для енергетичних обрядів. Не кожен меч, ніж, спис підходив для участі у різноманітних древніх ритуалах. Існувала (та й зараз існує) навіть спеціальна РИТУАЛЬНА зброя для жертовного вбивства людей чи тварин. Вимоги до подібних клинків дуже високі.

Служителі культів, масони, таємні ордени, спецслужби – цінителі і збирачі зброї, яка, на їх думку, має певні незрозумілі нормальним людям властивості. Широко використовують магічну зброю різноманітні біоенергетики, відьмаки, кабалісти…

Останнім часом спостерігається просто тиха паранойя довкола зброї у наших доморощених політиків. Є велика, фактично безконтрольна влада. Серйозні гроші. Починаються фобії колекціонування і захоплення окультизмом.

Весела команда журналістів, що творять маленькі культурологічні часописи «Нова Січ» і «Музеї України», вихована у матеріалістичні часи, ще кілька років тому і гадки не мала, куди нас заведе випадкова цікавість до старовини, історії, козацтва, зброї. Навіть не підозрюючи того, ми опинилися у інформаційному епіцентрі першого серйозного відкритого двобою американської контррозвідки і російської розвідки. Наші наївні спроби повернути до Києва безцінні козацькі регалії, які зберігали запорожці (булави, прапори, документи) в Музеї Кубанського козацтва у Ховеллі (Нью-Джерсі, США), перетворилися у серію потужних міжнародних подій за участі президентів США, Росії, України і стали стартом нової холодної війни між Заходом і Сходом. На жаль.

За підтримки Американського козацтва майже вдалося вирішити питання справедливого розподілу колекції, колись перевезеної козаками на Кубань, а у 1918 році, таємно вивезеної до Сербії, потім Німеччини, і врешті – США. Цей мирний процес дуже збурив шовіністичну владу Краснодарського краю Росії, відому побудовою провокаційної дамби на Тузлу. На той час тамтешній губернатор думав про висування своєї кандидатури у президенти РФ. Тож потужний міжнародний піар був йому дуже потрібен.

Були виділені кошти, задіяні спеціальні служби.

Раптово, слабкий голос маловідомих журналів з Києва, було почуто. Але, не так і не тими. У США висадилася група кремезних «мистецтвознавців» з паперами Оружейної палати Кремля і постійним місцем служби у спецназі ГРУ, з досвідом бойових дій у Чечні.

Зрозуміло, тут уже зацікавилися американці. Почалася хитра інформаційна гра, у якій головну роль відвели українським журналістам, які навіть ні про що не здогадувалися. Непомітно, за кілька днів, ми стали страшенно інформованими. Відвідуваність наших скромних Інтернет-сайтів різко піднялася. Саме тоді ми випадково вирахували Центр інформаційної підтримки ФАПСІ у Желєзногорську, багато чого зрозуміли…

Нарешті, рівень пригоди і учасників, став зрозумілим і українській владі. Президент В. Ющенко навіть видав секретний Указ. Про регалії говорили з високих трибун. Але, рівень переляканості нашої влади, нашої залежності від Москви, не піддається ніяким коментарям. Колонія… Жодних рішучих кроків зроблено не було.

Американське козацтво і два українських журнали залишилися одні. Зрозуміло, ми боролися як могли. Але, що може зробити кілька журналістів проти такої махини як Росія? Можна лише подякувати тодішньому Міністру закордонних справ В. Огризку, який єдиний проявив якусь тверду позицію у переговорах з російським колегою.

Російський спецназ, під пильними телекамерами агентів ФБР, пограбував американський музей, відкрито, на автомобілях з дипломатичними номерами, перевізши викрадене до Генконсульства РФ. Потім шпигунськими стежками регалії переправили до Італії. Документи і досі на розшифровці у ГРУ (намагаються відгадати коди до скарбів запорожців), а прапори, деякі грамоти, булави перевезли до Краснодару. Булави вже розікрали. Ми намагаємося зрозуміти, де знаходиться дарча грамота на Кубань, підписана Катериною II. Ось така історія, що вже стала класичною, перетворившись на легенди, приключилася. Але, то був лише початок.

Потім виникла реконструкція шаблі Мазепи. Її випадково знайшли у поляків-колекціонерів з Канади. Виготовив зброю невідомий нам українець за мотивами оригінальної шаблі Гетьмана. Інформації було дуже мало. Почалися пошуки, до яких відразу приєдналися дивні росіяни з Пітера. Існує ніким не спростована версія, що росіяни (з великими погонами і грошима), хотіли викупити реконструкцію і красиво передати її як оригінал (якого ніхто не бачив), одному проросійському політику України. Або, втюрити, за певні політичні поступки, В. Ющенку.

Учасники ті самі. Чесно кажучи, українські журналісти, які знову опинилися в інформаційному епіцентрі, не зразу повірили у реальність тих подій. Довелося…

Шаблю, за добу раніше, вихопили представники Американського козацтва. Більше того, об'єднавшись з журналісткою газети «Блик» Валентиною Мудрик, ми перейшли у наступ. Попросили керівництво Ермітажу дозволити сфотографувати оригінал шаблі Мазепи з їх фондів. Російські музейники з нас посміялися, спершу повідомивши, що нічого подібного у них нема, а потім попросили інвентарний номер експонату(!).

Наші чиновники, до яких звернулися за допомогою журналісти, затравлено мовчали. Дуже цього всього злякалися. Яка там державна підтримка!!!

Після серії містичних пригод, ми чудесним чином отримуємо інвентарний номер шаблі, яка зберігалася у секретному спецхрані ФСБ у всесвітньовідомому музеї!

Валентині шоковані росіяни, були змушені дозволити відвідати Ермітаж і сфотографувати їх екземпляр шаблі.

Отримали надпотужну сенсацію, яку і досі не можуть переварити історики.

– Колекціонери знають, що зброя має дуже різну, але потужну енергетику, – розповів отаман Американського козацтва, історик Сергій Царенко. – Треба остерігатися холодної зброї, якою вбивали людей. Хоча, за нею чомусь найбільше ганяються. Велику цінність має зброя, що побувала в руках відомих людей. Тут – символізм. Навіть копії чи реконструкції мають значення. Як сталося з шаблею Мазепи. Такі експонати детонують досить несподівані міжнародні події. Проаналізуйте пригодницькі романи, фільми – сюжети дуже подібні. Певні символи з минулого провокують процеси, що впливають на майбутнє. Тут все не так просто! Добре, що в Україні все більше людей це розуміють. Адже, всі пригоди у вас ще попереду!

Ми попросили відомого українського зброяра Володимира Остаповича, порівняти канадську реконструкцію і шаблю Мазепи з Ермітажу. За кілька днів Остапович виніс чіткий вердикт – в Ермітажі теж копія! Скоріш за все, оригінал зброї знаходиться в спецхрані Оружейної палати Кремля. Ми спробували туди проникнути. Ага! ФСБ опустило залізну завісу. А керівництво страшенно впливових журналів «Музеї України» і «Нова Січ» опинилося у сумнозвісному списку «Враги России». Між тим, ми не полишаємо надії отримати фотографію оригіналу шаблі Мазепи. І дуже можливо, що дуже скоро нам це вдасться. За океаном теж є архіви. І ми вже писали про давні таємні фотографування основних російських музеїв.

Отож, познайомившись з керівником центру «Булат НВР» Володимиром Остаповичем за таких обставин, ми навіть не підозрювали, куди потрапили. Люди просто взяли і відродили промислове виробництво справжньої булатної сталі. І зброї з булату. Що само по собі вже було сенсацією.

Володимир Володимирович виготовив унікальний витвір мистецтва – булатний акінак, який ми назвали Мечем революції. Прикметно, що у день, коли про нього писали, В. Ющенко розпустив парламент. Розповідь про булатну сталь, Меч революції моментально перетворилася на легенду. Іміджмейкери були у захваті. Політики вирішили викупити меч, використовуючи його в піарі. Що абсолютно не входило до планів творців зброї, для яких меч теж був символом. «Ми живемо на зламі епох! – говорить В.Остапович. – Найближчим часом в Україні не буде ні парламенту, ні президента. Буде зовсім інший устрій. Тож, віддавати Меч революції у брудні руки людей пекла, якими є нинішні політики, ми не збираємося! Цю зброю візьмуть зовсім інші люди. І буде це досить скоро».

Відбулося кілька пригодницьких подій. Меч хотіли викупити. Ціна сягнула 150 тисяч доларів. Хотіли викрасти. Зброю довелося розібрати.

Потім у дивній аварії загинув Майстер, що створив Меч. Його штовхнули з вікна іномарки, коли він їхав мопедом. За кілька місяців ще один Майстер, який щойно вийшов на роботу, таємниче зник. Знайшли в озері… З Меча прибрали дві символічні змійки. Проблеми, начебто, зникли.

Була ще дивна історія з великим дворучним мечем, виготовленим з першої булатної плавки у світі. З того металу зробили зброю, яку впливові люди вирішили подарувати тодішньому Президенту Л. Кучмі. Знову містика. В Адміністрації Президента меч не прийняли. Він кудись зник. Потім знайшовся. Чомусь об лезо того меча всі випадково раняться. Хоча лезо й не вигострене. Зброя вимагає крові… Значить, щось буде відбуватися.

– Колекції холодної зброї не треба тримати в офісному приміщенні, де постійно працює господар, – говорить біоенергетик Валерій Пильник, – краще в якійсь окремій кімнаті. Категорично не можна тримати колекцію у спальні! Бажано, аби зброя була у закритих шафах. Ритуальні мечі і ножі, які купують найчастіше, занадто сильні! Остерігайтеся, аби ця сила не була використана проти Вас!

І ще трохи містики.

Володимира Остаповича знову почали діставати пропозиціями продати Меч революції. Він насторожився. За кілька днів було знову розпущено парламент. Почалися чергові бісівські ритуали…

Меч знову розібрали.

Символи не продаються. Особливо в епоху демонократії…

В. Тригуб
(Київ)

ТАЄМНИЦЯ ПАРУТИНСЬКОГО ДЕСАНТУ

Село Парутине. Очаківський район. Миколаївщина. Легендарна Ольвія. Тут закінчувався Великий Шовковий шлях. Нині заповідник і музей. Чомусь, говорячи про це місце, починають згадувати давніх греків. Свого часу, у цих місцях славно воювали козаки Гетьмана Петра Сагайдачного. Саме тут далекоглядний Сагайдачний сховав гігантський скарб – частину золотих трофеїв, захоплених при взятті Варни і Очакова.

У 1920 році нащадки запорожців, які відступили із захопленої більшовиками Кубані, закріпилися в Криму. Як відомо, П. Врангель пішов на значні поступки українцям. Навіть легалізував та урівняв в правах українську мову. Але було вже пізно...

Особливу роль у тих подіях зіграв останній Прем'єр-Міністр Кубанської Народної республіки та Верховний отаман Кубанського козачого війська Василь Іванис. На той момент ідея державної незалежності Кубані масово охопила козаків, які відступили до Криму. Самостійницькі настрої підігрівали і чутки про великі гроші, що дісталися республіці від царської влади – казна для фінансування бойових дій на турецькому напрямі, яку захопили козаки під проводом Голови Кубанської Ради М. Рябовола. Під час наступу більшовиків цінності вивезли на 80 підводах і надійно сховали. Рябовола підло вбили білі. Але, найближчі соратники знали таємне місце, регулярно посилаючи туди маленькі козацькі спецгрупи.

Десь на початку 1920 року, в Криму, до Василя Іваниса прийшли два старезних діди-запорожці. Знаючи, що у козаків виникли фінансові проблеми, розповіли про золото Гетьмана П. Сагайдачного, надійно сховане серед руїн Ольвії. Скарб захищало сильне закляття, накладене козаками-характерниками. Існує кілька орієнтирів, спираючись на які, рано вранці, можна знайти місце, де лежить золото.

В обстановці підвищеної секретності, вирішили відправити на Парутине десант. На жаль, не знали, що серед них був агент ЧК, завербований під загрозою розстрілу сім'ї. Він і повідомив червоних про акцію, вказавши місце висадки, орієнтовний час, назву судна і мету десанту.

Було відібрано п'ятдесят перевірених козаків. Добиратися вирішили на невеликому судні, пригнаному з Кубані. Суденцем керувала козацька команда з трьох чоловік.

Механіком корабля був юний Микола Остапович Тютюнник з станиці Брюховецької. Саме він і розповів про десант отаману Американського козацтва Сергію Цапенку, під час одного із заходів в США. На той момент, Тютюннику було 98 років! Як ми дізналися, старий козак живе і досі!

Вирушили вночі з Євпаторії. Начебто на рибалку...

Козацькі діди, яким на той момент було теж під добру сотню років, весь час мовчали. Періодично молилися. Всі спроби десантників дізнатися про якісь подробиці, чи точне місце скарбу, залишилися без відповіді. Козаки зрозуміли, що кожен дід знав лише свої прикмети. Знайти скарб вони могли лише удвох. Виходить, знання протягом кількох сотень років передавалися з покоління у покоління!

Проскочили непоміченими повз Очаків у Дніпровський, потім у Бузький лимани. Підійти до берега у вказаному місці не змогли. Переправилися човном. Екіпаж, у тому числі Тютюнник, залишився на судні.

Десь за півгодини розпочалася жахлива стрілянина. Десант, дякуючи зрадникові, давно чекали червоні. Як потім вдалося дізнатися, намагалися захопити живими дідів. Козаки, а це були відбірні бійці, вчинили запеклий опір. Намагалися прорватися з оточення. Билися до останнього. Полягли всі. У тому числі, діди-провідники. Коли червоні почали обстрілювати судно, капітан дав наказ відступити. З пригодами повернулися до Криму.

Як ми зрозуміли, на цьому ж судні, згодом, козаки переправилися до Туреччини. Потім еміграція. Тютюнник живе у Пітсбургу, Пенсильванія. Нині ми намагаємося встановити назву корабля, якісь подробиці, прізвища...

Після Парутинської поразки було організовано Кубанський десант генерала Улагая. Козаки спільно з врангелівцями висадилися на Тамань, протримавшись там якийсь час.

До захованої казни Рябовола, знову послали кілька спецгруп. Дійшли не всі. Нині стало відомо, що комусь вдалося виконати місію, і навіть повернутися до Криму, коли там уже були махновці і червоні.

Через Америку на журналістів часописів «Нова Січ» і «Музеї України», вийшли цікаві люди з Криму, які мають на руках певні свідчення про долю захованих в Криму скарбів. Як врангелівцями, так і козаками. Знову згадується таємнича папка з кодами, викрадена спецназом ГРУ РФ з музею Кубанського козацтва у Ховеллі. Начебто, з допомогою якихось документів, хтось колись щось невелике знайшов. Йдуть розмови про якусь казну Запорозької Січі, сховану десь в Криму. Поки що тривають якісь таємничі рухи.

Якщо з казною Кубанської Народної республіки ми трохи розібралися, то таємниця парутинського скарбу і загадки казни Січі в Криму виявилися чимось новим. Почали пошуки. Поговорили з істориками. Продивилися книги.

Скоріш за все, мова йде про трофеї Петра Конашевича-Сагайдачного, славного гетьмана запорожців. У 1606-1607 роках він взяв Варну. Історики говорять про якісь неймовірні трофеї. Купи золота. Фігурує цифра у 180 000 злотих. Крім того, козаки взяли і пограбували Ізмаїл, Перекоп, Очаків. Є згадки про Ольвію. Цілком ймовірно, що певну частину трофеїв Сагайдачний заховав поблизу давньогрецьких руїн. Місце примітне! Координати зберігали двоє особливо довірених, які мали чекати наказу знайти скарб. Так з цією таємницею вони і перебралися на Кубань, вирішивши взяти золото на боротьбу аж у 1920 році! На жаль, невдало... Чи на щастя...

Спробували ми розібратися і з Січовою казною в Криму. Є дві версії – або сховали, коли йшли на Тамань, що не дуже логічно. Або знову Сагайдачний. 1616 рік. Козаки красиво взяли Кафу, захопивши ВСЮ казну кримського хана, яка автоматично стала казною Січі. А там було кілька тон, в основному, золотих і срібних монет. І кримчаки і турецький султан, після того мало не сказилися. Хотіли оголошувати війну Польщі... Дуже можливо, що після Кафи Сагайдачний щось десь зарив поблизу сучасної Феодосії.

Потім козаки рвонули на Кавказ, де досить вдало поторгувалися з дружніми грузинськими правителями. Славно погуляли. Відпочили. Продовжили «круїз» через Туреччину. Взяли кілька міст. Звільнили невільників.

Повернутися вирішили хитро. Через Молочний лиман і ріку Молочну. Там зараз відомий курорт Кирилівка. Запорізька область. Потім перетягли «чайки» до іншої води.

Ні до Ольвії, ні до Кафи Сагайдачний вже не повернувся. Ходив воювати в Московію. Дійшов аж до Рязані. Потім зчепився з поляками. Під Хотином і загинув... Тож існування частини захоплених у турків цінних трофеїв, прихованих на чорний день, цілком реальне. Тоді ховали зброю, що скоріш за все, не збереглася, і золоті та срібні монети, ювелірні вироби... Все ж, говорити щось конкретне про Крим ми сьогодні не можемо.

А от дослідити деталі Парутинського десанту, дізнатися назву судна, прізвище командира, дідів-провідників, командирів, спробуємо. Десь в архівах ВНК-ОДПУ повинні лежати звіти про цю операцію, шифровки агента, подробиці бою з десантом. Може в Миколаєві, може в Харкові чи Києві. А скоріше, в Москві.

Знаємо, що Ольвію нещадно перекопали чорні археологи. Хоча, якби знайшли таку кількість золота, зброї, цінностей, це не пройшло б непоміченим. Щось би та й виплило...

Потрібно організовувати повноцінні археологічні дослідження тих місць. Та, знаючи ставлення до історії діячів, які чомусь називають себе народною українською владою, найближчим часом чекати на щось, крім дива і випадку, не варто.

Ще не прийшов наш час. Але він колись прийде. І це розуміння дуже радує. Судячи з того колосального резонансу, який викликають наші скромні зусилля з розплутування історичних загадок України, які чомусь моментально перетворюються на легенди, перекази, твори, реферати, дипломні роботи і кандидатські дисертації, стають основою для інших публікацій, телесюжетів, радіопрограм, ми всі йдемо вірним шляхом.

П. Чванов
(Одесса)

ОТ МИУСА ДО ЭЛЬБЫ

Закончился последний урок. Выпускники Пичаевской средней школы с оживлением обсуждали события последних дней уходящего 1942 года. Советские войска окружили 330-тысячную группировку противника под Сталинградом и планомерно уничтожали живую силу и технику врага, сжимая кольцо вокруг армии фельдмаршала Паулюса. Центральные газеты в тамбовское село приходили с большим опозданием. Ребята с нетерпением ждали политинформацию, с которой через несколько минут должен выступить их классный руководитель. Он получал информацию от работников почты, которой руководил отец Валентина, Василий Иванович Рыжков. Вместе с классным руководителем в класс, прихрамывая, вошел Пичаевский военком майор Соломатин. Левая рука майора висела как плеть. Он недавно заменил майора Земзерева, ушедшего на фронт. На груди майора сиял боевой орден Красной Звезды. Новый военком недавно выписался из госпиталя, где залечивал раны, полученные при обороне Севастополя. Военком был немногословен и хмур. Коротко описав события на фронте, он объявил:

– Ребята, я знаю, что вам никому ещё не исполнилось 17 лет, но Красной Армии и фронту нужны грамотные люди. В частности, на вашу школу пришла разнарядка на три человека, имеющих среднее образование. Вам осталось учиться всего пять месяцев, так что по условиям военного времени тем, кто решит добровольно пойти в школу младших командиров, аттестаты об окончании 10 классов выдадут досрочно.

Сразу же несколько человек вызвались добровольцами. Военком внимательно просмотрел классный журнал и отобрал из них троих. Ими оказались ученики Валентин Рыжков, Виктор Васильев и Николай Пивоваров. Несколько дней спустя трое одноклассников оказались на родине вождя мирового пролетариата В.И. Ленина – в городе Ульяновске, в учебном отряде, который готовил радистов. Их условно зачислили в списки личного состава учебного отряда, выдали военную форму и поставили на все виды довольствия. Началась напряженная подготовка по специальности. Как только ребятам исполнилось по 17 лет, они приняли Военную присягу и стали полноправными бойцами Красной Армии. Всего за три месяца ребята должны были освоить все премудрости организации радиосвязи и научиться грамотно вести прием и передачу радиограмм. Учёба шла ускоренными темпами.

Ровно через три месяца вчерашние пичаевские школьники разъехались по разным частям. Тем, кто окончил учебный отряд с отличием, было присвоено воинское звание «старшина». Среди них был и Валентин Рыжков.

Когда старшина Рыжков в конце февраля 1943 года был назначен начальником радиостанции в полк, который вёл ожесточенную борьбу с фашистами под Ростовом, на берегу реки Миус, солдаты принимали его за сына полка. Низкорослый, щупленький семнадцатилетний юноша с погонами старшины, выглядел как участник школьного спектакля, которому поручили играть роль старшины роты. Тем не менее, двое подчиненных радистов вскоре поняли, что старшина Рыжков не зря носит погоны, которые не всегда по плечу и более взрослым воинам. Фашисты прилагали все усилия, чтобы сбить полк с левого берега реки, но пехота стояла непоколебимо. И в этом была немалая заслуга юного связиста, обеспечившего штаб полка надежной связью. Вскоре на груди начальника радиостанции засветилась первая боевая награда – медаль «За отвагу». Четыре месяца на передовой промчались как в кошмарном сне. Валентину

везло. За это время он только раз получил легкую контузию, но покинуть окопы отказался. При отражении очередной атаки противника старшина Рыжков получил сквозное ранение в правую руку, чуть выше локтя. В медсанбате, куда Валентина доставили после боя, в этот день оказалось слишком много раненых. Когда подошла очередь Валентина, кончились средства анестезии. Хирург, осмотрев рану связиста, заявил:

– Откладывать операцию нельзя. У него повреждена кость. Будем оперировать «под крикаином». Так хирурги в шутку называют операции, которые вынуждены проводить без наркоза. Вдруг он взглянул в лицо старшины. Перед ним лежал совсем юный пациент, почти мальчик.

– Сынок, а ты водку когда-нибудь пил?

Не получив ответа, он обречённо махнул рукой и сказал:

– Делать нечего. Дайте ему стакан спирта! – И тут же передумал. – Такому парнишке хватит и полстакана.

– Эти, первые в моей жизни полстакана спирта, помогли мне выдержать муки операции без наркоза и на всю жизнь отбили всякое желание употреблять спиртное, – не раз потом вспоминал эту операцию ветеран.

За участие в сражении на реке Миус семнадцатилетний юноша получил звание младшего лейтенанта и медаль «За боевые заслуги». Два с половиной месяца восстанавливал здоровье юный радист в госпитале города Котельниково Сталинградской области. После выписки из госпиталя в августе 1943 года Валентин был назначен начальником батальонной радиостанции в 216-ю стрелковую дивизию 9-го гвардейского корпуса, державшего оборону в районе города Запорожье, с боями прошёл до озера Сиваш.

11 ноября 1943 года 9-й гвардейский корпус форсировал озеро Сиваш, зацепился за северо-западную оконечность Крымского полуострова, укрепился там и занял оборону. Под обстрелом противника, по горло в ледяной воде, радисты младшего лейтенанта Рыжкова по очереди несли на вытянутых руках рацию и блоки питания к ней. Пять месяцев гвардейцы, не уступая ни пяди врагу, держали плацдарм, постепенно расширяя его и накапливая силы для броска вперёд. И вот наступил долгожданный момент. Войска Четвертого Украинского фронта получили приказ очистить Крым от непрошенных гостей.

11 апреля 1944 года 9-й гвардейский корпус ринулся вперед, с ходу овладел городом Джанкой, принял участие в освобождении Симферополя и получил боевую задачу принять участие в штурме Севастополя. Лейтенант Рыжков снова обеспечивал связь штабу полка. Его полк, которым командовал полковник П.С. Стеклов, с боем овладел поселком Сахарная Головка и, не задерживаясь, вышел на подступы к Сапун-горе, ключевой позиции северной части Севастополя. Ожидая сигнала к началу штурма Сапун-горы, полк Стеклова, заняв позицию в районе Софийской балки, вгрызался в землю. Грунт южной стороны балки оказался довольно мягким, что позволило гвардейцам не только быстро вырыть траншеи почти в полный профиль, но и выкопать небольшие пещеры в грунте, в которых радисты укрывались от осколков и шальных пуль. Немцы открыли ураганный артиллерийский огонь крупным калибром. После падения первых же снарядов кровля пещеры обвалилась и погребла всю группу радистов. Огромная масса песка и камней навалилась на радистов. Они не могли пошевелить даже пальцем. Воздух почти не поступал. На поверхности земли остался только кончик антенны радиостанции РСП. Это и спасло воинов. После окончания обстрела сослуживцы откопали полузадохнувшихся товарищей. Двое из них были без сознания. Хлебнув свежего воздуха, ребята быстро пришли в себя. И почти сразу же раздалась команда – приготовиться к штурму Сапун-горы.

По команде командира дивизии полк Стеклова дружно ринулся вперед. Начальник полковой радиостанции ни на шаг не отставал от командира полка и его ординарца. Немцы открыли ураганный огонь из всех видов оружия. И командира полка, и его ординарца, и начальника полковой радиостанции накрыло взрывом одного снаряда. Первая атака Сапун-горы захлебнулась. Валентин потерял сознание. Когда очнулся, то почувствовал, как грудь печёт огнем, левая рука не слушается, а правая нога

словно налита свинцом. Рядом с ним без движения лежат командир полка и его ординарец сержант Бритов. Кругом стояла тишина. Солнце уже скрывалось за горизонт. Вдруг Стеклов застонал.

– Жив, – запекшимися губами прошептал Валентин и снова потерял сознание. Очнулся он уже под утро в медсанбате. Рядом с ним лежал сержант Бритов.

– Где командир? – еле шевеля губами, спросил Валентин. Никто ему не ответил. Бритов ещё не отошёл от наркоза.

Полтора месяца Рыжков провалялся в медсанбате. Раны на руке и ноге оказались не очень тяжелыми. Он быстро шёл на поправку. Зато в груди у него остались два осколка. Один из них залёг под сонной артерией, а второй застрял в грудкой клетке. Хирурги не решились в условиях медсанбата идти на такую сложную операцию. Полк, в котором служил Валентин, был отправлен на переформирование на Бельбек. За участие в штурме Сапун-горы Валентин получил свой первый боевой орден – Отечественной войны 2-й степени.

Прошло полтора месяца. Валентин окреп и душой и телом, и уже собирался ехать домой в отпуск по ранению, когда в палату вошёл начальник штаба полка. Он сообщил, что полк передаётся в состав Первого Прибалтийского фронта.

– Если хочешь остаться в составе полка, соглашайся на досрочную выписку, – предложил начальник штаба. Валентин согласился. Вскоре он уже качался в вагоне товарняка, который с долгими остановками тащился в Прибалтику. Тёмной ночью полк выгрузился на каком-то полустанке. Утром полку была поставлена задача – форсировать небольшую речушку Нявежас, выйти к городу Паневежес и атаковать противника с юга. Почти без потерь полк успешно форсировал речку, но неожиданно при подходе к городу он встретил крупную группировку противника, которой по имеющимся у них сведениям, там быть не должно. Завязался жестокий бой. Валентин оказался одним из первых, кто попал под шквальный огонь противника. Вражеская пуля пробила уже во второй раз его правую руку. К счастью, кость оказалась не задетой, и через месяц Валентин уже выписался из медсанбата. Шел победный 1945 год. Свой полк Валентин догнал уже под Кенигсбергом. 9 апреля 1945 года начался штурм прусской столицы. Полку предстояло прорвать оборону города-крепости в районе 19-го форта. Штурму Кенигсберга предшествовала мощная артиллерийская обработка переднего края обороны и тщательная работа штурмовой авиации. Деятельность немецкой авиации была практически парализована. Как на параде звенья штурмовиков одно за другим выходили на боевой курс и утюжили боевые порядки противника. Как стало известно позже, на боевые порядки и форты, расположенные вокруг Кенигсберга, было сброшено около 25 тысяч тонн снарядов и бомб. Когда полк пошёл в атаку, противник уже был изрядно деморализован, но упорно держался за каждый форт, за каждый дом, за каждый опорный пункт. На сей раз Валентину повезло. Несмотря на серьёзные потери, которые понёс полк, он не получил ни царапины. 10 апреля комендант Кенигсберга генерал Ляш подписал акт капитуляции. После освобождения Кенигсберга Валентин уверовал в свою неуязвимость, и оказался прав. Старший лейтенант Рыжков вместе со своим полком ещё месяц участвовал в непрерывных боях на территории Польши и Германии, и встретил День Победы в предместье города Магдебург на знаменитой реке Эльбе.

После окончания войны двадцатилетний юноша, с боями прошедший по территории России, Белоруссии, Литвы, Польши и Восточной Германии, решил остаться в рядах Советской Армии, отслужил 25 лет и, демобилизовавшись, остался жить в городе, где прошли его последние годы службы – в Одессе. Возвращаться в село Пичаево Тамбовской области уже не имело никакого смысла – никого из родных там уже не осталось.

Если Вы встретите на улицах Одессы невысокого худенького ветерана, на пиджаке которого разместились восемь рядов орденских лент, среди которых легко узнаются ордена «Отечественной войны 2 степени» и «Богдана Хмельницкого», «Красной Звезды» и «За мужество», медалей «За отвагу», «За боевые заслуги», а также двадцати шести других медалей – поклонитесь ему в ноги! Это один из наших земляков, тех, кто спас мир от коричневой чумы!

В. Бузейчук
(Одеса)

ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Микола Міхновський. Загадкова постать одного з перших українських самостійників, наддніпрянця, якого часто вважають західняком – настільки він був радикальним у своїх державницьких прагненнях.

Народився М. Міхновський 1873 р. у селі Турівці на Полтавщині, у родині сільського священика. Після закінчення Прилуцької гімназії молодий Міхновський вступив до університету Св. Володимира на юридичний факультет. У Києві приєднався до «Братства Тарасівців», причому, саме Міхновський розробив основні засади діяльності організації. У 1892 р. в Києві відбувся таємний з'їзд Тарасівців під головуванням М. Міхновського, на якому центральним було питання про перехід до безпосередньої політичної роботи[1]. 1893 р. Міхновський бере участь у з'їзді «Братства» у Харкові[2]. Невдовзі поліції вдалося розкрити організацію. «Братство Тарасівців» перестало існувати.

На початку 1898 р. М. Міхновський прибув до Харкова і відкрив свою власну адвокатську контору. В січні 1900 р. у Харкові з ініціативи «Ради чотирьох», до якої входили Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов виникає перша в Російській імперії українська партія – Революційна Українська партія (РУП). Міхновському запропонували написати її програму. Нею стала брошура «Самостійна Україна» – перша націоналістична українська політична програма.

РУП оформилась на харківському з'їзді 1900 року, де були присутні представники соціал-демократичних гуртків Полтави, Харкова, Києва. Об'єднувала партія декілька течій: соціал-демократичну, народницьку, революційну, федералістську, націоналістичну. РУП проводила агітацію серед селянства за допомогою літератури – з 1900 р. було видруковано 2 брошури – «Самостійна Україна» Міхновського (1000 примірників), та «Дядько Дмитро» Д. Антоновича (10 000 примірників).

Вже у 1901 р. у партії значно загострились протиріччя між її течіями: марксисти видають літературу, яка підкреслює соціалістичні засади РУП, а Міхновський наполягає на домінуванні національного питання (зокрема в статті «Відкритий лист до міністра Сіпягіна»). На з'їзді РУП 1902 року була висловлена прихильність до соціалістичної програми. Міхновський з націоналістичною фракцією виходить з РУП і зі своїми однодумцями (брати Макаренки, брати Шемети) засновує Українську Народну Партію, що стала першою українською партією з виразно націоналістичною ідеологією. М. Міхновський пише «Десять заповідей УНП»[3].

Але суспільство, й передовсім – інтелігенція – не сприйняли заповідей Міхновського, тому він змушений вносити правки та робити поступки в бік соціальних проблем. Вже у «Справі української інтелігенції у програмі Української Народної Партії» він пише, що «УНП визнає соціалістичний ідеал єдиним, котрий остаточно може задовольнити український та інші народи...».

З революцією 1905 р. УНП намагається організувати свої осередки серед робітників. Відомо про Харківський комітет робітничої організації УНП, який у 1905 р. написав протест до російського уряду з вимогою скасування Емського указу 1876 року[4]. За допомогою М. Міхновського С. Шемет 1905 р. починає видавати у Лубнах селянський часопис «Хлібороб». Це був перший часопис на Наддніпрянщині українською мовою, який ставив собі на меті пробудження селянства, за що невдовзі був заборонений. Заборонили також «Слобожанщину», яку видавав сам Міхновський. Він спробував видавати газету «Запоріжжя» у Катеринославі, де проголошує заснування Української Селянської Партії[5].

Незважаючи на невелику кількість прихильників, М. Міхновський вперто залишається на своїх позиціях. 1912 р. в Харкові майже цілий рік видає газету «Сніп», сам пише статті, метою яких було розбудити український народ.

З початком Великої війни Міхновського мобілізовано до армії. Бачачи, якого розмаху набрала українська військова формація УСС у Галичині, Міхновський намагався те саме зробити й на Наддніпрянщині. Лютнева революція 1917 р. застала його у Києві, де він виконував обов'язки при Київському окружному військовому суді. Міхновський поринає у політичну діяльність, намагаючись відродити УНП. Але більшість її членів не бажала відкидати соціалістичні гасла, тому з нечисленних політичних груп Міхновський створює нову партію – УПСС (Українська Партія соціалістів-самостійників), яка виступила за незалежність України.

15 березня 1917 р. М. Міхновський підготував і провів перше Українське військове підготовче віче[6], яке підтримало його пропозицію створити національне військо. З ініціативи Міхновського 23 березня було скликано Військовий з'їзд, на який зібралося понад 1 000 солдатів та старшин. Нарешті, 29 березня 1917 року Микола Міхновський засновує Український Військовий Клуб ім. Гетьмана Полуботка. Він стає активним учасником організації Першого українського полку ім. Гетьмана Б. Хмельницького[7]. Але задуми Міхновського про організацію сильного війська зазнали поразки. Міхновського відіслали на Румунський фронт, де він перебував до пізньої осені.

Черга політичних криз української влади – Центральної Ради, Гетьманату, Директорії – не додала розуміння необхідності організації сильної армії та обороноздатної держави. Україна втратила незалежність, а Міхновський – сенс життя. У 1919-1923 роках він жив на Кубані, де викладав у педагогічному інституті. 1923 р. повернувся до Києва. Мав Міхновський декілька зустрічей з С. Єфремовим, та їх результати невідомі[8]. І постійно за ним стежила ЧК. 3 травня 1924 року Миколу Міхновського знайшли повішеним у саду будинку В. Шемета, де він тоді мешкав. Так закінчилось життя одного з засновників українського націоналізму, найрадикальнішого наддніпрянця початку ХХ століття.

ПРИМІТКИ:

1. *Сніжко В.* Микола Міхновський та його «Самостійна Україна». – К., 1998. – С. 3.
2. *Рябінін-Скляревський О.* Михайло Коцюбинський і тарасівці // Коцюбинський: Зб. статей. – Х.; К., 1931. – Т. 1. – С. 266.
3. Міхновський М. Х заповідей УНП // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 141-142.
4. *Сніжко В.* Вказ. праця. – С. 6.
5. Там само. – С. 7.
6. Микола Міхновський (1873 – 1924) // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 125.
7. Там само.
8. *Сніжко В.* Вказ. праця. – С. 12.

А. Троцюк
(Червоноград)

«КОЗАЦЬКИЙ РОДОСЛАВ» – СВЯТО ПЕРЕМОГИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

Героїчні походи українського козацтва широко відомі не лише нашим співвітчизникам. В пріснопам'ятні радянські часи всі знали про боротьбу з турками, поляками, про Переяславську раду та про службу російському государю, і забували згадати, що російські загарбники були не кращі за інших. Один з переможних боїв над ними відбувся під містом Конотоп 350 років тому. Російському царату було завдано потужного удару.

В пам'ять про цю перемогу в селі Шаповалівка, що під Конотопом, щороку відбувається святкування та всеукраїнський фестиваль «Козацький родослав». В день 350-річчя цієї перемоги було відкрито пам'ятний знак при в'їзді в село Шаповалівку, навпроти каплички. Святкові заходи відбувалися 10-12 липня 2009 р.

Цьогоріч від греко-католицької церкви святого Йосафата міста Червонограда Львівської області виїхав автобус із козаками «Західно-Бузького Куреня Прикарпатської Січі Українського Козацтва», козаками Львівського товариства «Січ» та прихожанами у кількості 37 чоловік під керівництвом отця Володимира, настоятеля греко-католицької церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці у Великих Мостах.

Коли ми подолали шлях більш ніж 700 кілометрів, автобус зустріли хлібом і сіллю представники Сумської облдержадміністрації.

На мальовничих берегах озера при в'їзді в Шаповалівку таборами були розбиті козацькі шатра, та шатра ВО «Свобода». Козаки прибували із усіма необхідними відзнаками, прапорами та іншою атрибутикою. Були навіть гармати. Комендант табору гостинно запросив подорожніх до справжньої козацької кулеші. Після сніданку проведено козацьке коло, на якому відзначена історична перемога, і отаман козацького товариства «Січ» А. Коляса зі Львова запропонував об'єднати зусилля для розбудови України. Помічник секретаря Ради Українського козацтва А. Грива повідомив козакам про необхідність надання допомоги міліції в охороні громадського порядку.

Відкриття пам'ятного знаку на честь Перемоги у Конотопській битві 1659 року відбувалося в присутності Верховного Гетьмана України, Президента України Віктора Ющенка.

Урочиста хода козаків під бойовими прапорами викликала захоплення місцевих жителів та гостей фестивалю, і закінчилася біля відкритого у цей святковий день погруддя Івана Виговського, який із своїм військом та татарськими і польськими союзниками прийшов на допомогу обложеному московитами Конотопу, і розгромив військо нападників, що складалося із багатьох десятків тисяч відбірних дворянських кіннотників. Президентський оркестр заграв марш.

Пісенний фестиваль відкрив Президент України, який у своїй промові нагадав про події сивої давнини та їх значення в нашій історії. І залунали пісні. Справжні козацькі пісні.

Кінноспортивна група демонструвала неймовірні трюки, майстри козацького двобою показали надзвичайно складні вправи. «Укрпошта» цього дня здійснювала спецпогашення ювілейного конверта ювілейною печаткою, а козацькі гармати салютували козацькій славі. Розваг було настільки багато (а в козацьких старшин ще і друге коло – по підсумках), що навіть отець Володимир погодився перенести виїзд із 17-ї на 19-ту годину.

Через півгодини ми були вже в гетьманській столиці – Батурині. Прикро, що музеї там працюють лише до 17:00. Проте ми все-таки подивилися і пасіку Прокоповича – винахідника рамки у вулику, і фортецю, і навіть за мур заглянули.

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Для публікації у військово-історичному збірнику «Полігон» приймаються статті, повідомлення, публікації документів та матеріалів, рецензії українською, російською та іншими мовами, обсягом до 15 сторінок формату А4.

Вимоги до оформлення статей:

- шрифт – Times New Roman, кеґль 14;
- міжрядковий інтервал – 1,5;
- поля з усіх боків – 2 см;
- посилання на джерела та літературу прикінцеві, у тексті позначаються цифрами верхнім індексом (наприклад[1]), розміщуються після основного тексту та слова **ПРИМІТКИ:** в порядку посилань.

Статті просимо надсилати на електронну адресу видання: **polihon@bigmir.net** вкладеним файлом. Окремим файлом додаються відомості про автора (авторів):

- прізвище, ім'я, по-батькові;
- місце роботи, посада;
- науковий ступінь, вчене та почесні звання (у разі наявності);
- контактний телефон, адреса електронної пошти, домашня поштова адреса (для надсилання збірника).

Для запобігання порушенню законодавства про авторські права просимо надсилати лише ті статті, які раніше не публікувались. До розгляду не будуть прийматись роботи, в яких пропагуються екстремістські ідеї, людиноненависництво, ксенофобія.

Редакційна колегія залишає за собою право незначної коректури статей без попереднього узгодження з авторами.

Матеріали, прийняті до публікації в збірнику, розміщуються на Інтернет-сторінках асоціації:

http://madvi.do.am
http://madvi-odesa.mylivepage.com

Бажаємо творчих успіхів

та сподіваємось на плідну співпрацю!

ЗМІСТ

Розвідки. Статті. Повідомлення.

Бегалин К.
ИСТОРИЯ ОДНОЙ СЕНСАЦИИ, или СЛЕДЫ ТРОЯНСКОГО КОНЯ ____ 3

Нефедов А.
ЗАГАДКИ «СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВОМ» ____ 6

Забіяка Ю.
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1658-1659 РР. ____ 9

Бузейчук В.
ПРАВЛІННЯ КАТЕРИНИ ДРУГОЇ. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ РОСІЇ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ ____ 14

Білодід П.
ЗАХІДНИЙ І СХІДНИЙ ВЕКТОРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПОЧАТКУ ХХ СТ. ____ 19

Папакін А.
КОНФЛІКТ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ТА ПОЛЬСЬКИМИ ВІЙСЬКОВИМИ ФОРМУВАННЯМИ НА ПОДІЛЛІ У БЕРЕЗНІ – КВІТНІ 1918 Р. ____ 22

Бобовніков О.
ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ТАКТИКИ ТАНКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ____ 32

Верешковский О.
1418 ДНЕЙ ____ 38

Поспєлов А.
ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ СИЛИ ІРАКУ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗАГИБЕЛЬ (1937-2003 РР.) 49

Піскун М.
РЕПРЕСІЇ КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ____ 55

Аверченко С.
ЗБРОЙНІ СИЛИ КАЗАХСТАНУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ____ 60

Тригуб В.
МІСТИКА ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ ____ 63

Документи. Матеріали. Спогади.

Тригуб В.
ТАЄМНИЦЯ ПАРУТИНСЬКОГО ДЕСАНТУ ____ 67

Чванов П.
ОТ МИУСА ДО ЭЛЬБЫ ____ 69

Персоналії. Рецензії. Хроніка.

Бузейчук В.
ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА
(До 85-ї річниці від дня смерті Миколи Міхновського) ____ 72

Троцюк А.
«КОЗАЦЬКИЙ РОДОСЛАВ» – СВЯТО ПЕРЕМОГИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ ____ 73